

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу»

Круглий стіл проведено 19 листопада 2024 року у перебігу виконання НДР за конкурсною тематикою НАН України «Соціологічні дослідження потенціалу солідарних суспільних взаємодій» у рамках цільового міждисциплінарного наукового проєкту «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження і відтворення солідарного соціального потенціалу у повоєнному розвитку країни» (шифр: 6541230).

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО (модератор),

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO (Moderator),

Doctor of Sciences in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

viksteba@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

Вступне слово

Мета цього круглого столу — експертне обговорення проблематики солідарності та солідаризації українського суспільства у період повномасштабної війни, окреслення потенційних ризиків та ліній соціального розколу суспільства та обговорення деяких перспектив збереження солідарного соціального потенціалу. Військове широкомасштабне вторгнення країни-агресора та війна посилили процеси солідаризації українського суспільства, патріотичну консолідацію держави та громадян і зміцнення та утвердження національно-громадянської ідентичності українців.

Цитування: Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу» (2024). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 165–206.

Наші соціологічні дослідження, зокрема моніторингові, доводять, що в Україні вже склалася доволі консолідована українська громадянська нація, яка об'єднала громадян різних етнічних походжень, у тому числі етнічних росіян, людей з різними віросповіданнями та мовами повсякденного спілкування. До того ж за третину сторіччя державної незалежності народилося, соціалізувалося та вступило до дорослого життя нове покоління українців. Домінуючі смисли української національно-громадянської ідентичності та належності стали одним із важливих чинників солідаризації, стійкості та масового спротиву українського суспільства російській агресії. Солідаризація тут розуміється як процес солідарних соціальних взаємодій, їх формування, підтримання та відтворення, натомість солідарність — це соціальна характеристика та якість таких взаємодій. Солідарність як якість соціальних взаємин та солідаризацію як процес її досягнення варто розглядати у двох головних вимірах: вертикальному (відносини між громадянами та державою) і горизонтальному (відносини між самими громадянами).

Коли у початковий період широкомасштабного вторгнення солідаризація та згуртованість українського суспільства й держави мали висхідну динаміку (про що, зокрема, свідчать високі показники довіри громадян до державних інституцій у цей період), то з 2023 року означилися реверсні процеси щодо вертикальної солідаризації, зокрема щодо ставлення громадян до держави та довіри до органів влади, а також — горизонтальні тренди соціальної та політичної диференціації українського суспільства. Тут намітилися певні лінії потенційних соціальних розколів (зокрема, між громадянами, які виїхали з країни, й тими, хто залишився у ній, між армійцями й ветеранами, з одного боку, й «тиловиками» — з іншого, тощо), здатних розвинути у потенційні соціальні конфлікти з їхніми небажаними соціально-політичними ризиками та наслідками у перспективі повоєнного відновлення країни. Отже, солідаризація та консолідація українського суспільства у період війни має різну динаміку, й може піти на спад ще під час війни, а також у період повоєнного відновлення. Це створює нові ризики для внутрішньополітичної та соціальної стабільності держави, що конче необхідно для її успішного мілітарного спротиву та подальшого демократичного розвитку.

Тема суспільної солідарності та концептуально дотичної проблематики згуртованості (*cohesion*) має тривалу історичну традицію в соціології, починаючи від О. Конта і Е. Дюргайма. Але обставини сучасної війни з багатьма її постмодерними особливостями, зокрема інформаційними, створює потребу в переосмисленні та новій концептуалізації цієї проблематики. Втім, солідарність та солідаризація у період війни для України — це не лише теоретичні, а передовсім і практичні питання функціонування нашого суспільства та держави, їхньої здатності до соціально-психологічної та інституційної стійкості у війні та перспектив її відновлення, не лише економічного та технологічного, але й соціального.

Ці актуальні та важливі питання ми обговорювали під час круглого столу, присвяченого солідаризації та солідарному соціальному потенціалу українського суспільства. Публікуємо тези виступів його учасників.

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, директор Інституту соціології НАН України

Солідаризація в умовах війни: формальний та змістовний типи

Категорія «солідарність», що набула свого часу особливої ваги в соціології завдяки теоретичним поглядам Емілія Дюркгайма на соціальну еволюцію як перехід від механічної до органічної солідарності, в сучасних умовах набуває нових аналітичних можливостей. Ідеться про те, що процес солідаризації в умовах війни може відбуватися під тиском обставин, що склалися (широкомасштабна агресія, вторгнення, окупація, анексія територій), і бути переважно вимушеним і декларативним для переважної більшості населення. Без масового діяльничого об'єднання на засадах взаємодопомоги, без добровільної підтримки армії та населення, що потерпає від бойових дій, процес солідаризації залишається формальним, навіть якщо заохочується державою. Власне, так і сталося у країні-агресорі, яка перетворила вторгнення в Україну на усталений чинник підтримки формальної солідарності. Російська консолідація навколо влади, яка роздмухує шовіністичні настрої у власній країні та ненависть до сусідів, становить базис формальної солідаризації без формування її змістовних складових.

Принципова відмінність між формальним та змістовним шляхами солідаризації полягає насамперед у тому, що перший базується на узурпації об'єднувачої суб'єктності правлячою верхівкою, яка нав'язує населенню безальтернативну єдність на підставах всеохопної пропаганди, обмеження прав і свобод, зокрема свободи слова, переслідування опозиції, репресій та підкупу. Завдяки цим механізмам формується декларативна відданість «загальній справі» та об'єднання мас навколо владної верхівки. Як наслідок втрати суб'єктності пересічними громадянами сам феномен солідаризації взагалі залишається поза масовою критичною свідомістю. Індивіди отримують уявлення про солідарні відносини в суспільстві в готовому вигляді із пропагандистських джерел, що транслюють лише штамповані наративи про «єдність влади й народу». Яскравим прикладом формальної солідарності була славетна «солідарність трудящих» часів пізнього СРСР. Радянські люди не мали нічого проти того, щоб демонструвати відданість організаторам першотравневих свят, але це не мало ніякого стосунку до реальної солідаризації одне з одним і, тим паче, з абстрактними трудящими в інших країнах.

Змістовна солідарність, на відміну від формальної, виникає лише за умови набуття суб'єктності тими, хто об'єднується навколо того, що має для них суттєву соціальну значущість. Це означає, що належність до певної нації, яка засвідчена відповідним громадянством, залишається суто формальною рисою солідаризації з іншими громадянами, якщо людина не бачить змістовних підстав для формування солідарних відносин з іншими громадянами.

Серед цих змістовних складових солідаризації українців за умов війни насамперед слід розглядати: 1) наявність усталеної національно-громадянської

ідентичності; 2) залученість у різні форми громадської активності незалежно від того, заохочує їх держава чи ні; 3) готовність до особистих жертв заради того, щоб держава зберігала свободу, незалежність і право на власний вибір шляхів розвитку. За наявності таких особистісних рис як складових змістовної солідаризації, загальнонаціональна єдність, необхідна для позитивних змін у мирні часи та для успішного спротиву ворогу в часи війни, досягається без загрози встановлення тоталітарних засад суспільного життя, оскільки змістовна солідаризація неможлива без свободи вибору та об'єднання громадян навколо державних інституцій без примусу і репресій з боку авторитарної влади.

Подолання значних регіональних відмінностей щодо геополітичного майбутнього України, пов'язаного нині для переважної більшості українців в усіх регіонах із Європейським Союзом та НАТО, є свідченням зміни базових геополітичних орієнтацій з невизначених і суперечливих на змістовні солідарні загальнонаціональні засади консолідації суспільства під час війни та в повоєнній перспективі. З інших показників усталеної змістовної солідаризації слід відзначити зростання пріоритету загальної національно-громадянської ідентичності у свідомості громадян над локальними (мешканець свого села, міста, регіону), глобальними («громадянин світу, Європи») та уявними (мешканець колишнього СРСР тощо).

Натомість соціологічні дослідження останнього часу, зокрема результати моніторингу Інституту соціології НАН України, свідчать про те, що навіть за цими усталеними показниками змістовної солідаризації спостерігається певне погіршення. Це стосується і деяких показників громадянської активності, упевненості в перемозі, психоемоційної витривалості тощо. Досі ця ситуація не є критичною для зміни типу солідаризації зі змістовного (базованого на суб'єктності більшості громадян) на формальний (коли люди об'єднуються ситуативно або під зовнішнім тиском). Але якщо тенденції останнього року спостережень будуть відтворюватися й надалі, є ризик, що саме формальна солідарність перетвориться на домінуючий тип. Саме тому необхідне постійне відстеження показників, що можуть свідчити про особливості процесів суспільної солідаризації в умовах війни та повоєнного розвитку.

НАТАЛІЯ СОБОЛЄВА,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Солідаризація сучасного українського соціуму: виклики та загрози у воєнний та повоєнний час

Поняття соціальної солідарності посідає важливе місце серед фундаментальних понять соціології, які пояснюють ключові процеси становлення суспільства та його трансформації. Соціальна солідарність як принцип організації відносин всередині суспільства є важливою передумовою сталого розвитку

суспільства й визначальною умовою стабільності держави, а солідаризація — одним із найпотужніших механізмів адаптації до викликів нової реальності, самоорганізації та саморегуляції як окремих спільнот, так і суспільства в цілому.

Солідарність — одне з найбільш широковживаних і разом з тим досить складних понять, що поєднують численні наукові інтерпретації з буденним розумінням. Близькими до нього є такі поняття, як єдність, консолідація, згуртованість, інтеграція, стабільність, резильєнтність, відповідність, консенсус, згода, злагода, погодженість, гармонія, толерантність, асоціація, кооперація, підтримка, допомога, мобілізація, довіра, відповідальність тощо, які розкривають різні характеристики відповідних соціальних відносин та суспільних взаємодій, ціннісних орієнтацій та соціальних практик в суспільстві.

Зважаючи на складність та багатоплановість феномену солідарності, пропонуємо розглядати соціальну солідарність як ґрунтоване на певній збіжності поглядів, норм, цінностей активно-рефлексійне ставлення акторів до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів залежно від розвитку суспільної ситуації, що викликає емоційний відгук, співчуття, співпереживання, посилює згуртованість з іншими акторами, які дотримуються відповідної позиції, й це втілюється в готовність діяти певним чином і нести за це відповідальність.

Щодо змістової характеристики соціальних солідаритетів, то чинниками солідаризації тих чи інших груп акторів може слугувати найширший спектр суспільних явищ в усіх сферах життєдіяльності, а також соціальних проблем в конкретному суспільстві, але в кінцевому підсумку «кристалізація» солідаритету, тобто формування певної соціальної єдності, ґрунтованої на взаєморозумінні, взаємній підтримці та готовності відповідально діяти разом, визначається тим, якою мірою зачіпаються інтереси суб'єктів, що солідаризуються. Поряд із згуртуванням «за переконаннями» навколо ідеологеми (міфологеми) в межах різних ціннісних систем та навколо її носіїв, солідарність може базуватися на спільних соціальних переживаннях та почуттях, які охоплюють великі маси людей. Механізм солідаризації передбачає визначення суб'єктів, агентів впливу та опонентів такого об'єднання, оскільки солідарність з кимось і за щось зазвичай означає одночасно солідарність проти когось і чогось, що спонукає противників так само гуртуватися задля обстоювання своїх інтересів.

Результатом такого об'єднання стає формування солідаритету, тобто певного типу раціоемоційного ставлення до тієї чи тієї нагальної суспільної проблеми, яке набуває масового поширення за даного суспільного хронотопа. Раціональна компонента, як правило, є провідною в процесі утворення солідаритету (як мінімум, у вигляді раціоналізації своїх дій постфактум), проте не менш значущою є ірраціональна, почуттєва складова, яка здатна відігравати роль «спускового гачка» в ініціації утворення нового солідаритету.

Формування соціальної солідарності реалізується зусиллями різних суб'єктів та агентів. Через виховання в родині й різних навчальних закладах, через пропаганду цінностей соціальними інститутами, державними установами, громадськими організаціями та авторитетними суспільними лідерами, через вплив ЗМІ та соціальних мереж відбувається формування розуміння ефективності

спільних дій у процесі досягнення цілей, мотивування та схвалення відповідної поведінки соціальних акторів.

Предметом солідаризації зазвичай стає якась соціально-резонансна проблема (подія, ситуація, небезпека), яка зачіпає інтереси чималої частини соціуму. На тлі повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року, яке прийшло на зміну гібридній війні Росії проти України, що тягнулася ще з 2014 року, багато актуальних внутрішніх соціальних проблем нашої держави, що перебували у фокусі уваги суспільства й потребували розв'язання, істотно загострились. На додаток до старих проблем виникли нові точки напруги, детерміновані війною, які додають уразливості Україні, й ворог намагається максимально використати їх для дестабілізації ситуації у країні та провокування конфліктів як всередині суспільства, так і між владою і суспільством, руйнуючи суспільну солідаризацію одночасно у горизонтальному і вертикальному її вимірах. Збереження та посилення солідаризаційного потенціалу українського суспільства є одним з найважливіших чинників забезпечення стійкості країни в умовах російської агресії й набуде ще більшої значущості після завершення війни під час відбудови та модернізації.

Травматичний досвід війни, якого набули практично всі громадяни України, є серйозним викликом для нашого суспільства у плані турбулентності психологічного стану українців. Цілком зрозумілий дуже високий рівень консолідації у боротьбі проти спільного зовнішнього ворога визначає сучасний соціально-психологічний стан українського суспільства як мобілізаційну інтеграцію, що ґрунтується на несприйнятті та запереченні тих цінностей і цілей, що їх проголошує й реалізує агресор. Наявність спільної загрози в результаті зовнішньої агресії потребує визначення спільного ворога та усвідомлення його як такого, що консолідує суспільство і згуртовує націю та громади на спротив йому під час війни, зумовлюючи почуття солідарності. Мобілізаційні механізми солідаризації «проти» водночас посилюють можливості внутрішнього згуртування «за» навколо відповідних ідей, символів, лідерів тощо.

На цьому тлі спостерігається навіть певне зниження рівня (але не зникнення) суперечностей між представниками різних груп і спільнот усередині суспільства, тоді як почуття національної єдності та ідентичності, належності до спільної культури, історії та мови значно посилюються, сприяючи досягненню цілей у боротьбі із зовнішньою агресією та зростанню солідаризаційного потенціалу для відновлення країни після війни. Передумови для зростання солідаризації суспільства в кризові часи створює й ефективне лідерство харизматичних особистостей та активістів, які здатні мобілізувати людей навколо спільної мети та зорганізувати дії членів спільнот, впроваджуючи нові форми самоорганізації та громадянські практики на кшталт волонтерства, капеланства, тероборони, тилової підтримки ЗСУ, різних гуманітарних акцій. Довіра, взаємоповага, допомога та дотримання принципів рівності й соціальної справедливості у відносинах у спільнотах та колективах посилює бажання людей працювати разом та підтримувати спільні цінності.

В умовах повномасштабної російсько-української війни усталені соціальні зв'язки та звичний устрій життя зазнали кардинальних і здебільшого негативних змін. Змінилися конфігурації стосунків у великих та малих соціальних гру-

пах, визначальним соціально-психологічним чинником соціальної солідаризації та соціальної диференціації стала безпека життя. Ідентифікаційні процеси в суспільстві реалізуються насамперед за підставі поділу на «ми–вони» чи «свій–чужий». Сьогодні цей поділ застосовується насамперед для ідентифікації тих, хто знаходиться по різні боки від лінії фронту. Але слід зважати на те, що задовго до війни і впродовж тривалого часу в українському суспільстві доволі гостро стояли мовні, деякі етнічні, регіональні, конфесійні питання з відповідними типами ідентифікацій як лінії розриву соціетальної площини ідентичності. Під час війни з'явилися й інші лінії розколів, пов'язані з загрозами горизонтальної дезінтеграції України.

У рамках проекту, реалізованого в червні 2023 року Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) «Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики» було проведено експертне опитування щодо ключових внутрішньополітичних загроз для України, які є актуальними під час війни, а також мають потенціал збереження у період майбутньої відбудови країни. Експертами проекту стали співробітники інституту та близько 50 спеціалістів (науковців, громадських активістів, управлінців, журналістів), які представляють загальноукраїнські та регіональні інституції.

На думку учасників проекту, до переліку головних соціальних проблем українського суспільства теперішнього часу, які несуть найбільші ризики для внутрішньополітичної стабільності країни, передусім мають увійти такі явища, як корупція; недостатня ефективність влади та низька стійкість державних інститутів; посилення горизонтальної дезінтеграції суспільства; наявність інструментів російського впливу, якими є УПЦ (МП), проросійські політики та інформаційні ресурси; демографічна криза, депопуляція та пов'язані з цим втрати людського капіталу. Менш критичними на цей момент, але такими, що мають високий дестабілізаційний потенціал, експерти вважають проблеми певної деградації демократичних інститутів та обмеження політичних свобод, а також погіршення якості діалогу між владою і суспільством; наявності політичних конфліктів; слабкої ефективності інформаційної політики та контрпропаганди; втоми та психологічного виснаження населення від війни; відсутності у людей чіткого образу майбутнього країни.

Прогноз експертів зводиться до того, що дестабілізаційний потенціал зазначених загроз помітно посилиться під час повоєнній відбудови порівняно з періодом воєнного стану і відповідним чином зросте ймовірність реалізації цього потенціалу. Якщо впродовж воєнного стану головні небезпеки виходитимуть саме з системи державного управління та політичної сфери, то під час відбудови вони будуть зосереджені в соціально-економічній царині.

Перспектива подальших досліджень полягає в теоретико-методологічному та емпіричному вивченні ціннісно-змістових домінант солідаризації, виявленні передумов та визначенні принципів забезпечення соціально-технологічних передумов досягнення і підтримання соціальної солідарності в українському соціумі, що дасть змогу вдосконалити державну політику консолідації, спрямовану на мінімізацію поточних та латентних загроз соціальної фрагментації та дестабілізації суспільства.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

доктор соціологічних наук, член-кореспондент НАН України

**Вертикальна солідаризація в українському суспільстві:
оцінки населенням функціонування держави**

Важливим напрямом дослідження солідаризації в суспільстві є так звана вертикальна солідаризація, яку можна розглядати як складову одночасно національно-громадянської та соціальної солідаризації. У першому випадку йдеться про ступінь лояльності до держави, у другому — про характеристики інституційної довіри.

Далі ми пропонуємо поглянути на вертикальну солідаризацію крізь призму загальних установок щодо функціонування держави, які є визначальним аспектом тональності громадської думки й, відповідно, особливостей сприйняття ініціатив держави та її окремих інституцій.

Усі розглядувані далі результати отримано шляхом репрезентативних опитувань населення України, проведених Інститутом соціології НАН України та Соціологічною групою «Рейтинг». Характеристики опитувань наведено далі (див. табл. 1).

Таблиця 1

Характеристики опитувань

Організація	Метод збирання, охоплення, календарний період	N	Жінки	Чоловіки	Середній вік
ІС НАНУ	Самозаповнення, репрезентативне опитування дорослого населення України, листопад 2021	1800	54,8%	45,2%	47,8
СГ «Рейтинг»	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України, травень 2022	2006	50,7%	49,3%	44,8
ІС НАНУ	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України, грудень 2022	2007	56,1%	43,9%	48,1
ІС НАНУ	САТІ, репрезентативне опитування дорослого населення України, червень 2023	2004	57,6%	42,4%	48,0
ІС НАНУ	САТІ = > SAWI, репрезентативне опитування дорослого населення України, яке користується смартфонами, червень 2024	4101	59,2%	40,8%	45,6

Методика. Аналіз базується на результатах використання шкали «GSR-5», що складається із п'яти показників та узагальнює відповіді на них: оцінка діяльності центральних органів влади, погляди на майбутнє України, оцінка умов життя для більшості населення, співвіднесення досягнень та невдач за часи незалежності та задоволеність подіями у країні. За результатами відповіді на всі запитання робиться висновок про установки респондентів — від виразно негативних до виразно позитивних.

Рівноважний стан вертикальної солідаризації. Не є секретом, що відносини між владою та населенням в Україні є далекими від ідеалу. Одним із наслідків цього є значний рівень критики з боку звичайних українців на адресу політичних еліт. Відповідно, якщо розглянути оцінки функціонування держави населенням, їхній рівноважний стан традиційно тяжіє до негативного спектру. Опитування наприкінці 2021 року зафіксувало ситуацію, в якій дві третини населення оцінювали функціонування держави виразно або помірно негативно. Незважаючи на суттєві позитивні зміни в цих оцінках українського населення після початку широкомасштабного вторгнення, вони повернулися влітку 2024 до негативу, зіставного з довоєнним (див. рис. 1). Ця узагальнена динаміка є аргументом на користь звичності таких оцінок серед українців. Останнє може бути спричинено стійкістю патронального характеру української демократії та тих негативних наслідків суспільного життя, що нею визначаються. Власне, вони й задають особливий модус рівноважного стану вертикальної солідаризації в українському суспільстві.

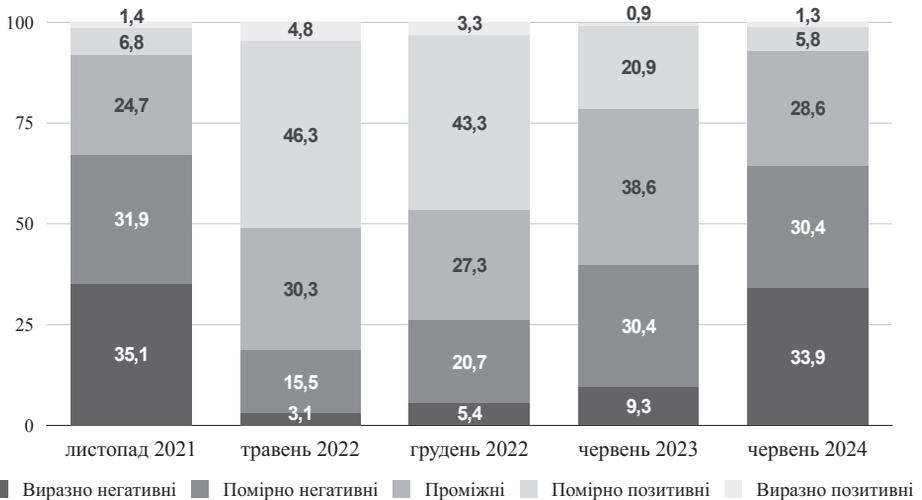

Рис. 1. Загальні установки щодо функціонування держави у динаміці

Враховуючи звичність цього стану для українців, але не його нормальність для суспільства, що прагне утвердження демократичних засад спільного життя в їхньому повному прояві, важливо розуміти ті особливості громадської думки, які формують такий соціально-політичний негативізм.

Окремі аспекти вертикальної солідаризації. Найдинамічнішою складовою загальних установок щодо функціонування держави виявилися оцінки ефективності української держави, що розглядаються в контексті діяльності центральних органів влади (див. табл. 2). Хоча у травні 2022 року кількість позитивних оцінок зросла у 10 разів, у подальшому вона лише падала. Загалом зміни саме за цим аспектом вертикальної солідаризації найсуттєвіше відповідали динаміці узагальнених оцінок (див. рис. 1).

Динаміка установок щодо спроможності центральних органів влади виконувати свої обов'язки, %

Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі? Центральні органи влади...	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
...майже не управляються зі своїми обов'язками	44,2	3,8	9,3	18,3	32,9
...частково управляються зі своїми обов'язками	40,3	39,3	46,5	58,9	42,8
...управляються майже з усіма своїми обов'язками	5,2	53,7	41	20	7,3
Важко відповісти	10,3	3,1	3,2	2,7	16,9

Важливою позитивною зміною стало зростання національного оптимізму (див. табл. 3), який тримався як визначальний чинник очікувань населення України принаймні до середини 2023 року. І хоча у 2024 році суттєво посилилася невизначеність та послабився оптимізм, ці результати досі є кращими порівняно з результатами 2021-го. Отже, національний оптимізм може не лише стрімко зростати, що спостерігалось вже не раз в новітній історії України, але, як демонструють ці дані, й доволі довго триматися на високому рівні за певних обставин.

Таблиця 3

Динаміка думок про майбутнє України, %

Що ви думаєте про майбутнє України? Найімовірніше ситуація...	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
...буде погіршуватися	35	6,8	7,7	10,8	31,3
...не буде погіршуватися, але навряд чи покращиться	38	13,3	13,1	19,3	24,2
...буде покращуватися	13,2	76,1	76,2	66,1	24,7
Важко відповісти	13,8	3,7	3	3,9	19,8

Дещо стійкішими виявилися оцінки умов життя для більшості населення країни (див. табл. 4). У цьому випадку абсолютна більшість загалом позитивних оцінок стала дотримуватися загалом задовільних. Показово, що розмір модальної групи майже не змінювався з травня 2022 року до червня 2023-го. Але зрештою розподіл відповідей у 2024-му став майже ідентичним показникам 2021 року. Погляди на умови життя є важливим індикатором солідаризації, що вказує на готовність населення переглянути свої оцінки у кращий бік та утримувати їх з урахуванням особливостей поточної ситуації.

Таблиця 4

Зміни уявлень про умови життя в Україні, %

Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Загалом погані	52,8	27,5	29,5	31,5	48,7
Загалом задовільні	34,4	59,3	60,3	62,1	38
Загалом гарні	4,2	8,8	7,5	3,7	3,6
Важко відповісти	8,7	4,3	2,7	2,6	9,8

Найстійкішим параметром можна назвати погляди щодо досягнень та невдач у їх співвідношенні за часи незалежності України (див. табл. 5). Незначне покращення в оцінках можна спостерігати у даних 2022 року. Але вже з 2023 року вони наблизилися до старих значень. Ретроспективні погляди на успішність України як незалежної країни є показником адекватності пройденого шляху, який здійснили політичні еліти разом з народом, а отже, є важливим джерелом національної гордості або причиною її відсутності. Важливо також розуміти, що така історія продовжує творитися і сьогодні. А значить, змінюватися можуть і відповідні суспільні рефлексії.

Таблиця 5

Співвідношення досягнень та невдач України на думку респондентів, %

Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Переважали невдачі	33,5	29,9	27,1	32	33,4
Невдачі та досягнення компенсували одні одних	42,6	43,8	46	47,6	36,4
Переважали досягнення	8,3	17,7	20,1	13	9,2
Важко відповісти	15,6	8,7	6,8	7,4	20,9

Майже так само стійким можна було б назвати оцінки задоволеності поточними подіями у країні, але у 2024 році було зафіксовано їх відчутне погіршення (див. табл. 6). Характерним тут є те, що саме за цим показником на всіх етапах дослідження домінували негативні оцінки, які стали ще більш виразними в останньому опитуванні. Очевидно, що з початком широкомасштабного вторгнення одним із ключових аспектів незадоволеності подіями є саме військова агресія з боку Росії. Втім, станом на середину 2024 року можна припустити значиме посилення дії ендогенних чинників. Зокрема, змін щодо мобілізації, якими, звісно, все не обмежується.

Динаміка задоволеності поточними подіями у країні, %

Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?	Етап дослідження				
	листопад 2021	травень 2022	грудень 2022	червень 2023	червень 2024
Радше не задоволені	52,1	50,8	56,2	59,7	71,4
Наскільки задоволені, настільки й не задоволені	34,7	25,7	24,6	25,5	16,4
Радше задоволені	6,9	16,7	14	10,2	3
Важко відповісти	6,2	6,9	5,2	4,6	9,2

Висновки. Стан вертикальної солідаризації зазнав низку відчутних змін, пройшовши етапи звичного соціально-політичного негативізму (2021), національного піднесення (2022) та зворотної трансформації (2023), й досягнув чергового етапу у 2024 році. З точки зору загальних установок щодо функціонування держави, новий етап не відрізняється від етапу соціально-політичного негативізму 2021 року. Утім, аналіз динаміки окремих складових, що разом визначають ці загальні установки, як і вся дійсність виснажливої війни, увиразнюють відмінності між етапами змін стану вертикальної солідаризації у 2021 та 2024 роках.

З огляду на це поточний етап змін стану вертикальної солідаризації ми пропонуємо розглядати як соціально-політичний негативізм військового часу. Він формується під впливом поглядів стосовно деструктивності внутрішньополітичної діяльності політиків національного рівня, страху перед встановленням диктатури, (не)задоволеності своїм становищем у суспільстві, (не)задоволеності життям у своєму населеному пункті та оцінок соціального конфлікту між верхами та низами суспільства.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Сучасні соціологічні концептуалізації солідарності та особливості солідарних відносин у період війни в Україні

У перспективі сучасного дослідження проблематики солідарності в період війни варто окреслити вихідні позиції її соціологічної теоретичної концептуалізації. В сучасній науковій літературі існує доволі багато тлумачень поняття «солідарність», окреслених у підходах Е. Дюркгайма, Г. Зимеля, М. Вебера і далі аж до Т. Парсонса. Класики соціології розуміли солідарність як своєрідний цемент суспільства, соціальну тканину, яка об'єднує людей. У сучасних інтерпретаціях зберігається це розуміння. Солідарність, наприклад, визначають як зв'я-

зок між різними людьми, як почуття симпатії та відданості іншим людям або як емпатичну реакцію на стан страждання «інших» незалежно від його особистого чи соціального характеру. Широкий спектр концептуалізацій також зумовлений тим фактом, що сучасні підходи артикулюють різні типи солідарності: локальну, соціальну та глобальну солідарність. Дослідники також говорять про субнаціональну, національну, транснаціональну або міжнародну солідарність, громадянську солідарність, етнічну та національну солідарність, негативну солідарність, радикальну солідарність та інші її різновиди.

У сучасному науковому дискурсі концепт суспільної солідарності тісно переплітається також із поняттям суспільної згуртованості (cohesion). В деяких дослідницьких інтерпретаціях ці концепти є синонімами або солідарність розглядають як один з аспектів суспільної згуртованості. В контексті війни до позначення стану солідарницьких взаємодій доволі часто вживають поняття суспільної консолідації, маючи здебільшого на увазі поєднання групових, суспільних та державних інтересів на підставі спільної цілі — перемоги у війні. Питання формування громадянсько-національної ідентичності, утвердження політичної нації та основ консенсусного формування суспільного договору між суспільством і державою також дотичні до тематики суспільної солідаризації.

У перспективі соціологічного дослідження проблематики солідарності варто окреслити два її головні тлумачення: 1) національно-громадянська солідарність, пов'язана з такими показниками, як тип самоідентифікації індивіда, ступінь його/її лояльності до країни, відчуття належності до національної спільноти, громадянська відповідальність та активізм, інституційна та міжособистісна довіра; 2) соціальна солідарність, яка здебільшого асоціюється з індикаторами соціально-економічної справедливості, економічної рівності, альтруїзму, співчуття та допомоги нужденним та вразливим групам, готовності та участі у добродійності. Розмежування між цими модусами суспільної солідарності не є жорстким, і вони часто перетинаються та взаємодоповнюють одне одного у різних проявах групової солідарності, таких, наприклад, як інституційна та міжособистісна довіра тощо.

У соціологічному контексті в обставинах війни передовсім йдеться саме про національно-громадянську солідарність, хоча вона також вбирає в себе сенси «соціальної солідарності», часто зорієнтованої на проблематику соціальної справедливості. Тим паче коли йдеться про перспективи формування повоєнного солідарного суспільства.

Внаслідок багатозначності концепту солідарності в сучасних соціологічних емпіричних дослідженнях зустрічаються, відповідно, і різні підходи до вимірювання та оцінювання стану соціальної солідарності. Я не буду тут детально зупинятися на огляді їх. Наголошу лише, що важливою методологічною позицією емпіричних досліджень солідарності є розрізнення між почуттями та ставленням, з одного боку, та актами (практиками) солідарності — з іншого.

У нашому моніторинговому опитуванні було розроблено блок питань щодо стану солідарних відносин та різних аспектів солідарності в Україні в період війни на 2024 рік. Я зупинюсь лише на одному аспекті, який, на мою думку, характеризує певну особливість солідарних відносин в Україні за часів війни.

Йдеться про такий важливий аспект солідарних відносин, як оцінка респондентами відповідальності за допомогу людям у спектрі можливих позицій від «люди відповідальні за допомогу одне одному» до «держава відповідальна за допомогу людям» у відповідях на запитання «Як би Ви оцінили, хто повинен брати на себе відповідальність за допомогу людям?».

Відносна більшість респондентів (34%) схилиються до думки, що саме держава несе основну відповідальність за допомогу людям. Натомість позицію, за якою самі люди мають брати на себе більше відповідальності за допомогу одне одному, підтримує невеличка доля респондентів — до 3%, тоді як майже третина респондентів (28,3% з оцінками «5» і «6» за 10-бальною шкалою) дотримується середнього вибору в цих диспозиціях, вважаючи, що як самі громадяни, так і держава несуть відповідальність за допомогу людям (рис. 1).

Отже, йдеться про таку особливість масової свідомості та поведінки українців, як патерналізм, який зберігається й під час війни. У регіональному плані дещо більше патерналістично орієнтованих на допомогу держави (позиція «10» шкали) респондентів проживають на прифронтових сході (36%) та півдні (41,6%) країни, аніж на її заході (32,4%) та у центрі (31,9%). Жінки також є дещо більш патерналістично орієнтовані на допомогу з боку держави, аніж чоловіки і аніж в середньому по масиву — таких опитуваних серед жінок майже 39% проти 28% респондентів-чоловіків. Значущим для цієї диспозиції є також вік респондентів: люди середнього і старшого віку дещо більше патерналістично орієнтовані, аніж молодь (18–35 років): наприклад, серед молоді 26% вважають, що держава відповідальна за допомогу людям, натомість частка респондентів старшої вікової групи (від 51 року), які поділяють цю позицію, сягає 37%. Хоча менший патерналізм молоді не означає більшу орієнтацію на самодостатність цієї вікової групи, адже молодь не виявляє значимо вищих, аніж старші вікові групи, установок на власну відповідальність самих людей у допомозі одне одному.

Патерналізм також сильно корелює з різними аспектами популістичних орієнтацій респондентів, що виявляються у переважній згоді із твердженнями, що «Нашою країною мають керувати люди з народу, а не представники правлячої

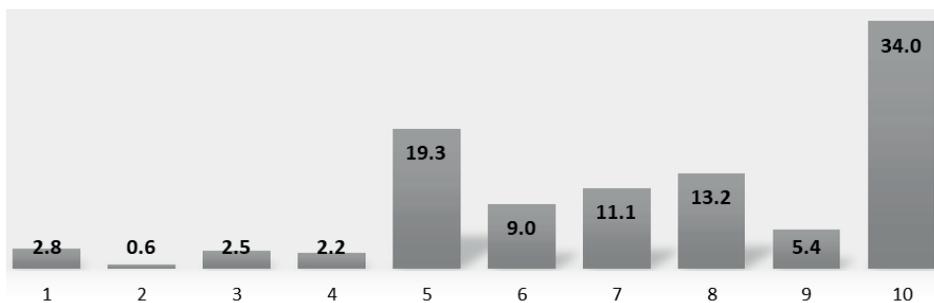

Рис. 1. «Як би Ви оцінили, хто повинен брати відповідальність за допомогу людям?» (за шкалою від 1 до 10, де 1 — самі люди мають брати більше відповідальності за допомогу одне одному, 10 — держава повинна брати більше відповідальності за допомогу людям?) (% , липень 2024 року)

еліти», «Народ набагато мудріший за політиків, тому політики повинні слідувати тільки волі народу», «Часто думка простих людей важливіша, ніж думка професійних політиків та експертів» та «Політичні розбіжності між елітою та народом більші, ніж розбіжності в самому народі».

Патерналістські орієнтації підтверджуються також кореляційними зв'язками із зовнішнім локусом контролю респондентів (у виборі позиції «моє життя переважно залежить від зовнішніх обставин»), а також — із мірою задоволення своїм становищем у суспільстві у теперішній час (чим більше незадоволення, тим більше патерналізму, із більш негативною оцінкою економічної ситуації в Україні, а також із матеріальним рівнем та фінансово-економічними можливостями респондентів (чим нижчий їх рівень, тим сильнішими є соціально-патерналістичні орієнтації)).

Отже, з огляду на обставини війни та її негативні соціально-економічні наслідки для більшості людей, можна зробити висновок, що війна не змінила, а можливо, навіть посилила переважно патерналістські настрої українського суспільства. Це також формує та актуалізує патерналістично орієнтовану соціально-економічну модель солідарності в українському суспільстві з переважанням очікування людей на соціальну відповідальність та підтримку з боку держави.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії Інституту соціології НАН України

Соціальні розмежування та можливості солідаризації громадян України за умов війни

Перспективи солідаризації громадянської спільноти іноді залежать від наявності чи відсутності в ній конфліктних соціальних розмежувань. Якщо ці розмежування глибокі й неусувні, а сторони їх безкомпромісні та затяті, перспективи солідаризації — примарні. Різні вияви соціального розмежування українських громадян за їхнім відмінним сприйняттям низки аспектів життя суспільства неодноразово зазначали дослідники. Зокрема, тенденції соціального розмежування було завважено в дослідженні соціокультурної динаміки політичних регіонів України 1994–2006 років¹. За підсумками цього дослідження констатувалася найвища міра розмежування (розкол, протистояння) між регіонами за ставленням до статусу російської мови та до геополітичного вибору України — європейського або євразійського. Аналогічним чином українські громадяни розмежувалися й за ставленням до вступу України до НАТО.

Російська військова агресія, що почалася проти української держави 2014 року, а 2022-го вилилася в повномасштабну загарбницьку війну Росії про-

¹ Вишняк, О. (2006). Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг (1992–2006). Київ: Інститут соціології НАН України.

ти України, збігається в часі зі змінами мовних та геополітичних уподобань українців. Ці зміни можна спостерігати на підставі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (рис. 1–3).

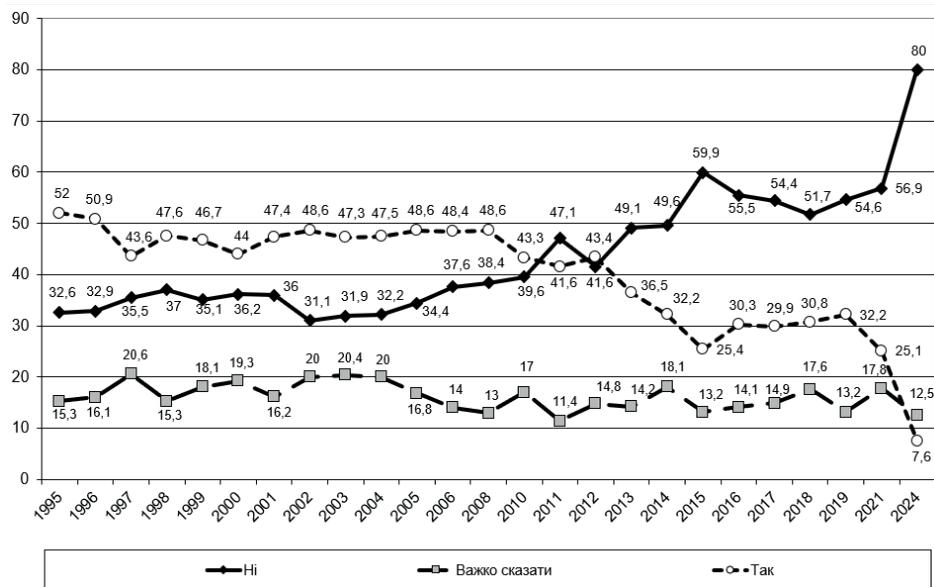

Рис. 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?» (% до кількості опитаних)

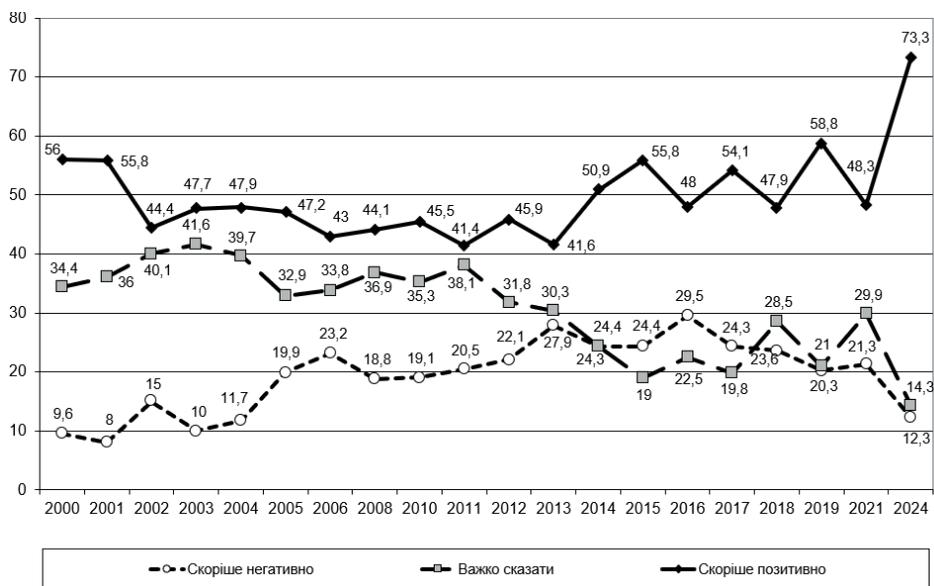

Рис. 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?» (% до кількості опитаних)

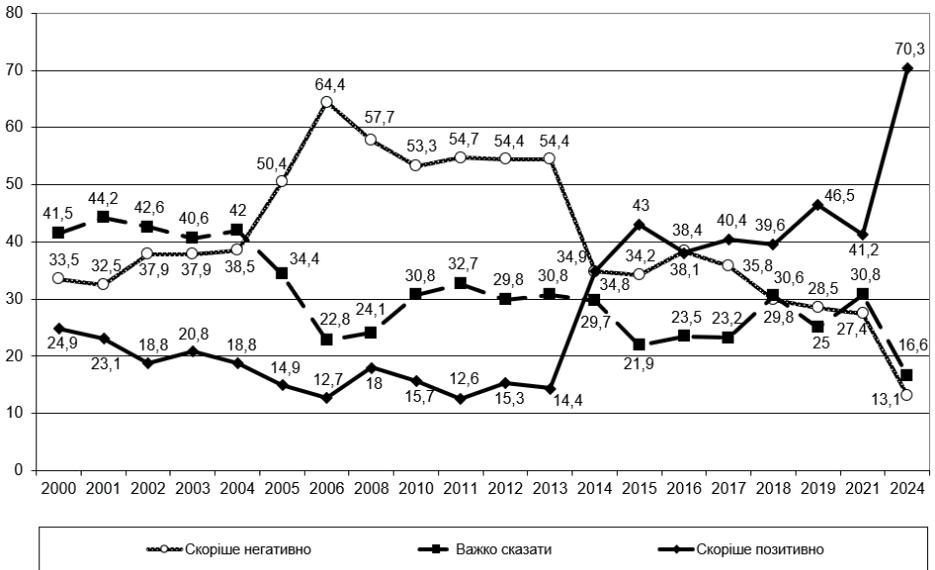

Рис. 3. Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?»
(% до кількості опитаних)

Є певна синхронність у динаміці розмежування громадянської спільноти України за думками з приводу необхідності підвищення статусу російської мови в Україні та за ставленням до вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Найбільший ріст, з одного боку, неприйняття статусного вивіщення російської мови, а з іншого — позитивного ставлення громадян до інтеграції України в західні економіко-політичну та військово-безпекову регіональні міждержавні організації спостерігався після 2014 та 2022 років. У ці роки Росія окупувала чимало щільно заселених територій АР Крим, почасти Півдня та Сходу України. На цих окупованих територіях локалізувалася значна частина українських громадян, здебільшого схильних підтримувати надання російській мові статусу офіційної в Україні та водночас найменш позитивно ставитися до вступу України до Євросоюзу і НАТО¹. Зазначені групи українських громадян цілком або почасти не репрезентовані у генеральній сукупності та вибірці моніторингового опитування Інституту соціології НАН України після втрати українською державою контролю над вказаними вище територіями їхнього проживання. У підсумку баланс мовних та геополітичних уподобань українців сильно змінився.

¹ Зокрема, під час омнібусу Інституту соціології НАН України 2013 року серед усіх опитаних в АР Крим ($n = 91$) 73,6% кримчан вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні, 23,1% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу і 4,4% — до вступу України до НАТО. А під час моніторингового опитування Інституту соціології НАН України в липні–серпні 2014 року серед усіх опитаних у Донецькій та Луганській областях ($n = 281$) 72,6% донецчан і луганчан вважали за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні, 10,8% позитивно ставилися до вступу України до Європейського Союзу і 6,1% — до вступу України до НАТО.

Разом із тим, 2024 року вимірювалася і прихильність громадян до ідеї зовнішньополітичного нейтралітету України як своєрідної альтернативи євроатлантичним геополітичним уподобанням (табл. 1).

Таблиця 1

**Прихильність громадян до ідеї
зовнішньополітичного нейтралітету України (2024, %)**

<i>Як Ви ставитесь до ідеї неприєднання України до будь-яких міждержавних союзів чи об'єднань?</i>	% за N = 4101
Скоріше негативно	53,6
Важко сказати	26,6
Скоріше позитивно	19,8

Половина громадян України наразі негативно налаштовані стосовно її можливого нейтралітету, що приблизно на 20% менше за понад дві третини громадян, які в той самий час позитивно ставляться до вступу України до НАТО (рис. 3). Це означає, що значній частині громадян притаманна певна непослідовність або й навіть неоднозначність (амбівалентність) їхніх геополітичних уподобань.

Загальне розмежування сучасного українського суспільства можна статистично моделювати методом швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх) на даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України за 2024 рік. Процедура кластеризації була застосована в континуумі шкал безпосередньо вимірюваних показників мовних та геополітичних уподобань: «російська мова» (рис. 1), «Євросоюз» (рис. 2), «НАТО» (рис. 3) та «нейтралітет» (табл. 1)^{1*}. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 2-кластерного рішення (табл. 2).

Таблиця 2

**Результати кластерного аналізу: наповненість кластерів,
класифіковані та некласифіковані об'єкти (опитувані) (2024, n)**

Наповненість		Класифіковані об'єкти	Об'єкти, що залишилися поза класифікацією
Кластер 1	Кластер 2		
3108	993	4101	0

^{1*} При цьому позиціям шкал відповідали такі значення балів: а) показник «російська мова» (рис. 1): 1 бал — «так», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «ні»; б) показник «Євросоюз» (рис. 2): 1 бал — «скоріше негативно», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «скоріше позитивно»; в) показник «НАТО» (рис. 3): 1 бал — «скоріше негативно», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «радше позитивно»; г) показник «нейтралітет» (табл. 1): 1 бал — «скоріше позитивно», 2 бали — «важко сказати»; 3 бали — «скоріше негативно».

На масиві даних моніторингового опитування 2024 року виокремлено 2 кластери. Інтерпретація цієї отриманої 2-кластерної змінної можлива на підставі порівняння відсоткових розподілів вихідних (безпосередньо вимірних) показників мовних та геополітичних уподобань в межах обох кластерів (табл. 3).

Таблиця 3

Крос-табуляція кластерів та вихідних (безпосередньо вимірних) показників мовних та геополітичних уподобань (2024, %)

Вихідний (безпосередньо вимірний) показник	Кластери	
	1	2
Російська мова		
Так	2,9	22,3
Важко сказати	7,9	26,6
Ні	89,2	51,2
Євросоюз		
Скоріше негативно	1,2	47,3
Важко сказати	5,2	42,9
Скоріше позитивно	93,6	9,8
НАТО		
Скоріше негативно	0,9	51,5
Важко сказати	8,8	41,2
Скоріше позитивно	90,4	7,4
Нейтралітет		
Скоріше позитивно	14,1	37,9
Важко сказати	21,1	43,8
Скоріше негативно	64,9	18,3

Виокремлені кластери внутрішньо доволі однорідні та помітно відмінні один від одного. Зокрема, опитувані кластеру 1 в абсолютній більшості не згодні з необхідністю підвищення статусу російської мови в Україні, позитивно ставляться до вступу України до Європейського Союзу і НАТО, а також здебільшого негативно — до ідеї її нейтралітету. Переважні відповіді на два із чотирьох запитань показників тут можна трактувати як прозахідні геополітичні уподобання щодо «Євросоюзу» і «НАТО». Відтак соціальну зорієнтованість опитуваних цього кластера можна визначити як євроатлантичну.

Водночас близько половини опитуваних кластеру 2 не згодні з необхідністю підвищення статусу російської мови в Україні, але негативно ставляться до

вступу України до Європейського Союзу і НАТО. Проте окремо позитивне або негативне ставлення до нейтралітету України не є переважно притаманними цьому кластеру. Його примітною рисою є натомість 40-відсоткові частки тих, хто не в змозі визначити власні геополітичні уподобання. Тож соціальну зорієнтованість опитуваних кластера 2 складно однозначно інтерпретувати та ідентифікувати у концептуальній площині: у геополітичному вимірі його зорієнтованість є радше невизначеною та/або нейтральною.

Отримана 2-кластерна змінна виокремлює дві соціальні категорії із відмінними геополітичними уподобаннями — 75,8% євроатлантично та 24,2% невизначено та/або нейтрально зорієнтованих громадян України. Міри однорідності цих двох кластерів помітно різняться (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка середніх відстаней від центру для двох кластерів (2024, М)

Євроатлантично зорієнтовані			Невизначено та/або нейтрально зорієнтовані			Показники дисперсійного аналізу	
М	n	SD	М	n	SD	F	Значим.
0,83	3108	0,47	1,35	993	0,41	984,309	0,000

Ідеться про середні показники, який вимірює відстані кожного опитуваного від центру «його» кластера. В цьому випадку «відстань» опитуваного від «центру кластера» є «відхиленням» мір мовних та геополітичних уподобань цього опитуваного від найтипівіших мір зазначених уподобань у межах даного кластера загалом. Чим менші такі відхилення (значення М) у межах кластера, тим більша його однорідність, і навпаки — чим більші такі відхилення (значення М) у межах кластера, тим меншою є його однорідність за первинними показниками, на яких здійснювалася кластеризація.

Більш однорідним за мовними та геополітичними уподобаннями наразі є кластер опитуваних з євроатлантичними орієнтаціями. Більша однорідність цієї соціальної категорії громадян імовірно є передумовою появи в них більш одноставного прагнення до втілення ідеї євроатлантичної інтеграції України, а також генерування почуттів соціальної солідарності та згуртованості у відповідних колективних діях. Водночас меншу однорідність кластеру опитуваних, зорієнтованих наразі геополітично-невизначено та/або нейтрально, можна розглядати як ймовірну передумову готовності відповідної соціальної категорії громадян до легітимації євроатлантичної перспективи України та солідаризації з її прихильниками.

Війна неминуче впливає на потенціал соціальних напружень та розколів в українському суспільстві. Вона структурно змінює активну громадянську спільноту в Україні. Внаслідок російської окупації певних українських територій їхнє населення значною мірою вилучається із соціально-політичного простору України. Змінюється чисельний баланс різних груп українських громадян, соціально розмежованих через відмінні мовні та геополітичні вподобання, а також потенціал їхнього порозуміння між собою та солідаризації.

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальних структур,
Інститут соціології НАН України

Міжкласова солідарність і нерівність: тенденції та виклики в умовах затяжної війни

Згідно з авторською концепцією впливу великих війн на соціальну структуру суспільств, які обороняються¹, посилення громадянської солідарності та пом'якшення соціальної нерівності є необхідними умовами успішного суспільного спротиву агресії та повоєнної відбудови. Результати мого попереднього дослідження² свідчать, що у перший рік війни ситуація в українському суспільстві відповідала теоретичним очікуванням: більш як половина респондентів констатували збільшення міжкласової солідарності та зниження міри соціальної нерівності. Проте в контексті затяжної війни слід очікувати мінливості або циклічності такого роду явищ, а також появи нових форм нерівності та конфліктів, зумовлених війною. Очевидно, що збереження соціальної солідарності та нерівності в межах, які не загрожують соціальною дезінтеграцією і забезпечують суспільну стійкість, є критично важливим для держави та суспільства.

З огляду на це актуальним завданням для соціологів є регулярне отримання емпірично обґрунтованого знання про рівень і прояви нерівності, солідарності/конфліктності та фактори їхньої динаміки. Для реалізації цих завдань залучено дані двох проектів Інституту соціології НАН України: опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 2021 і 2024 років, а також п'яти хвиль проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни», який з вересня 2022-го кожні півроку на замовлення відділу соціальних структур проводить Київський міжнародний інститут соціології³. Серед показників — оцінки українців щодо ступеня нерівності доходів, емоційні реакції на відмінності в добробуті між багатими та бідними, відчуття справедливості в суспільстві, уявлення про соціальну структуру країни та власне місце в ній, а також сприйняття конфліктів або солідарності між різними класами та верствами.

Комплексний аналіз динаміки зазначених показників за два з половиною роки повномасштабної війни подано у моєму розділі в книзі «Українське

¹ Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–63.

² Симончук, О. (2023). Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. У: Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* (сс. 120–150). Київ: Інститут соціології НАН України.

³ Опитування проводилися методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САТІ) з громадянами старшими за 18 років. До вибірки не включено мешканців тимчасово не контрольованих владою України територій, а також громадян, які виїхали за кордон після 24.02.2022. Для компенсації відхилень від офіційних статистичних даних (Держстат на 01.01.2021) побудовано ваги, які застосовано для обрахунку показників.

Рис. 1. Динаміка уявлень про конфліктні чи солідарні стосунки між людьми різних класів/верств (2023–2024, %)

Джерела: дані (зважені) проекту «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» Інституту соціології НАН України

суспільство в умовах війни. Рік 2024»¹. У цих тезах проаналізовано зміни уявлень українців щодо міжкласової солідарності та конфліктів, а також міжгрупові відмінності в оцінках цих явищ.

Станом на лютий 2023-го, після року перебігу війни, більш як половина (54,2%) опитаних зазначали посилення солідарності між представниками різних соціальних класів/верств; більш як третина (35,5%) вважали, що все залишилося без змін; і лише кожен десятий (10,3%) мав думку про посилення міжкласового конфлікту² (рис. 1). Отже, дані свідчили на користь теоретично очікуваних змін у суспільстві, яке успішно протистоїть агресії, тобто про значне зміцнення солідарності між людьми різних соціальних класів.

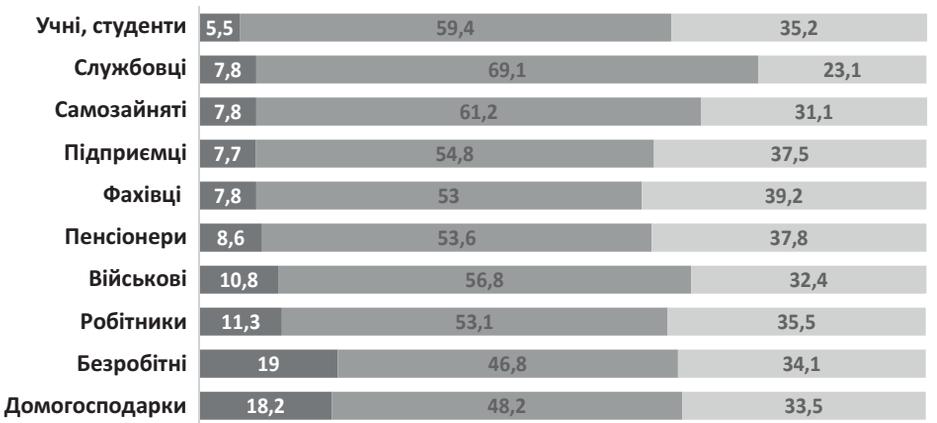
Проте подальший моніторинг кожні півроку вказував на негативний тренд: з лютого 2023 року до вересня 2024-го частка респондентів, які зазначали посилення конфліктів, зростає вчетверо — з 10,3% до 40,1%, тоді як частка тих, хто вважав, що прояви солідарності зберігаються, зменшилася в 2,5 раза — з 54,2% до 20,8%. Таким чином, за час війни співвідношення цих двох категорій принципово змінилося: якщо у лютому 2023 року думка про солідарність була поширенішою, ніж думка про конфлікти (54% проти 10%), то у вересні 2024-го ситуація обернулася у суспільно небажаному напрямку (21% і 40%).

¹ Симончук, О. (2024). Мінливість соціальної нерівності під час затяжної війни. У: Є. Головаха (ред.), С. Дембіцький (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024*. Київ: Інститут соціології НАН України.

² Запитання в анкеті сформульовано так: «Як, на Вашу думку, впродовж останнього року змінилися стосунки між людьми з різних соціальних класів/верств?» Серед варіантів відповіді: «посилилися прояви конфлікту», «посилилися прояви солідарності», «все залишилося без змін».

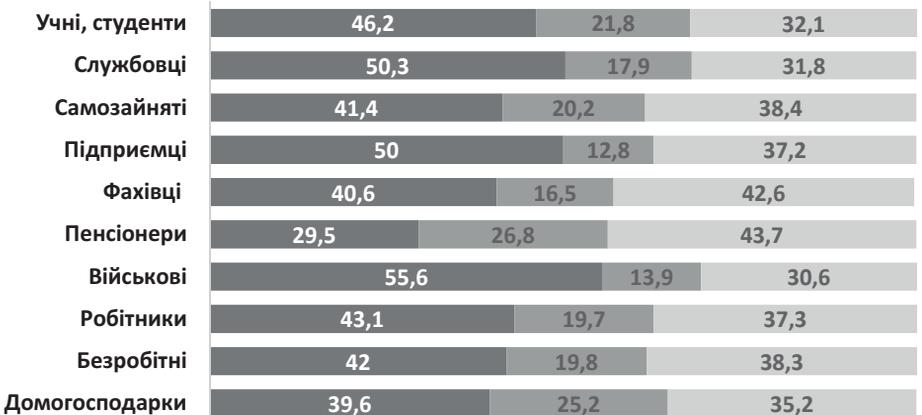
Далі було з'ясовано, представники яких соціальних класів і груп бачать відповідну ситуацію більшою мірою конфліктною або солідарною (рис. 2). У лютому 2023 року визначним було те, що більшість респондентів у кожній з соціальних груп констатували зростання проявів солідарності, проте таку думку найбільшою мірою поділяли службовці, самозайняті та студенти, а найменшою — безробітні й домогосподарки. Водночас соціогрупові відмінності були помітними й серед прибічників тези про посилення конфліктів: це значно частіше безробітні, домогосподарки та робітники, ніж студенти, службовці та підприємці. Крім того, про конфлікти згадували більшою мірою жінки, ніж чоловіки; молоді, ніж старші; менш освічені, ніж високоосвічені; представники

2023, лютий

■ Посилилися прояви конфлікту ■ Посилилися прояви солідарності ■ Все залишилося без змін

2024, вересень

■ Посилилися прояви конфлікту ■ Посилилися прояви солідарності ■ Все залишилося без змін

Рис. 2. Динаміка соціально-групових уявлень про конфліктні чи солідарні міжкласові стосунки (2023–2024), %

суб'єктивного нижчого і робітничого класів, ніж середніх; іммобільні (особи, які не змінювали місце проживання після 24.02.2022), ніж переселенці; мешканці села, ніж містяни.

Через півтора року, у вересні 2024-го представники усіх груп змінили своє бачення розвитку суспільної ситуації — від солідаризації до конфліктності. Найбільш розчарованими виявилися студенти, підприємці, службовці, фахівці та військові. При цьому думку про посилення солідарності зараз поділяють однаковою мірою чоловіки та жінки, люди з різним рівнем освіти, проте більше мешканці великих міст, ніж малих і села; люди старші за 60 років, ніж молодших вікових груп; найменш забезпечені, ніж заможніші. Більш чутливими до конфліктів є жінки, ніж чоловіки; 30-річні, ніж особи інших вікових груп, особливо старші за 60 років; мешканці села і великих міст, ніж середніх і малих; представники суб'єктивного середнього класу, ніж нижчого і робітничого.

Які чинники такого напрямку зміни суспільних настроїв? Які тригери призводять до послаблення солідаризації та водночас посилення конфліктності?

Під час різних хвиль опитування «Соціальна нерівність: моніторинг часів війни» ми ставили респондентам відкрите запитання стосовно найбільш виразних проявів соціальної нерівності та несправедливості за останній рік. У лютому 2023-го, коли серед більшості панувала думка про посилення міжкласової солідарності, респонденти у своїх відповідях згадували насамперед про традиційні види нерівності — великий розрив у доходах і рівні життя між бідними та багатими, можновладцями та простими людьми, відмінність їхніх шансів у медичній, освітній і дозвіллевій сферах, проте вже тоді як гостроактуальні й емоційно дражливі згадували нерівності щодо соціального складу мобілізованих до лав ЗСУ, корупційні скандали за участю можновладців, незаконний — через хабар, зв'язки, перевищення владних повноважень — виїзд чоловіків призовного віку за кордон та ухиляння від мобілізації; недостатню допомогу армії та постраждалим від війни громадянам; відмінні можливості під час евакуації та блекаутів¹. З часом зазначені тригери набували поширення, крім того, з'являлися нові.

За даними проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 2024 року, на запитання «Як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві? (виберіть найбільш важливі теми)» із запропонованих 14 тем до п'ятірки найгостріших, кожна з яких обрали майже половина респондентів, входять: «проблеми та соціальні суперечності процесу мобілізації» (50,4%), «політичні та військові рішення української влади щодо російсько-української війни» (47,6%), «використання та статус російської мови в Україні» (45%), «діяльність політиків загальнодержавного рівня, наприклад В. Зеленського, П. Порошенка» (44,7%) та «нерівність між людьми, яка зумовлена різним соціальним становищем та рівнем доходів» (44,6%). Виявилося, що ці тригери соціальної напруженості є актуальними для

¹ Докладно див.: Симончук, О. (2023). Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. У: Є. Головаха (ред.), С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* (сс. 129–146). Київ: Інститут соціології НАН України.

представників різних груп. Зокрема, тема соціальної та економічної нерівності хвилює однаковою мірою людей різної статі та віку, водночас — більше містян, ніж селян; мешканців Сходу і Центру, ніж Заходу і Півдня; службовців і робітників, ніж фахівців і підприємців. Тема соціальних проблем мобілізації тригерить частіше жінок, ніж чоловіків; молодь, ніж людей середнього і старшого віку; містян, ніж селян; підприємців, фахівців і студентів, ніж робітників, безробітних і пенсіонерів.

Отже, у перший рік повномасштабної війни відбувся небачений за три пострадянські десятиліття (навіть під час майданів) сплеск міжкласової солідарності та пом'якшення соціальної нерівності. Від 2023 року ці позитивні тенденції послабились, про що свідчить поступове погіршення відповідних показників, проте поки не критичне для суспільної стабільності. Адже станом на вересень 2024-го, попри значне зростання частки осіб, які сигналізують про наростання конфліктів (40%), п'ята частина (21%) опитаних усе ще відчувають потенціал солідаризації. Подібним є висновок щодо динаміки різних показників сприйняття українцями соціальної нерівності впродовж двох з половиною років війни (Симончук, 2024) — дані свідчать, з одного боку, про поступове погіршення ситуації, з іншого — про те, що позитивні тренди першого року війни не зійшли нанівець.

Проте очевидно, що описані дані уявляють тривожний напрямок розвитку суспільних настроїв. Тому соціологічний моніторинг стану, проявів і чинників міжкласової нерівності, солідарності та конфліктності має залишатися актуальним впродовж усього періоду війни, особливо під час підвищення соціальної напруженості.

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Під покровом громадянської єдності: що відбувається з традиційними осередками міжгрупових протистоянь?

Соціальна згуртованість ґрунтується на відчутті належності до спільноти, що є результатом соціальної ідентифікації з нею. Відповідно, дослідження солідарних суспільних взаємодій під час війни має охоплювати аналіз поточного стану та динаміки соціальної ідентичності як сутнісного ядра соціальної солідарності. Численні дослідження підтверджують, що війна спричиняє посилення відчуття національно-громадянської ідентичності, яке на індивідуальному рівні переживається як усвідомлення належності до суспільства, яке чинить опір спробам його знищити. Це сприяє створенню унікального національного наративу про війну, в якому ніби розвивається різноманітність досвіду та реакцій різних груп: військових; цивільних, які стали біженцями чи зазнали неправних втрат; решти населення, яке зазнало воєнних небезпек, невизначеності та страхів, але не постраждало безпосередньо. З іншого боку, дослідники звер-

тають увагу на те, що в умовах війни швидко змінюються усталені соціальні зв'язки, руйнується звичний устрій життя, а отже, запускаються нові ідентифікаційні процеси, виникають нові поділи на «своїх» і «чужих», тих, хто воює, і тих, хто уникає мобілізації, тих, хто виїхав з України, і тих, хто вже тривалий час переживає тут усі тяготи війни. Отже, війна створює нові розколи, які потенційно загрожують суспільній солідарності та створюють підґрунтя для нових міжгрупових протистоянь.

Однак увага до нових видів соціальної ідентифікації певною мірою відволікає увагу від старих осередків суспільної напруженості. Водночас не слід забувати, що саме на мовних дискусіях чи питаннях етнонаціональних та релігійних відносин в Україні зосереджувалась російська пропаганда у намаганні поглибити соціальне протистояння та легітимувати російську збройну агресію. В моменти значного підсилення загальносуспільної єдності ці питання відходять на задній план. Проте це не означає, що вони не несуть потенційної загрози й не стануть приводом відновлення суспільних протистоянь.

Війна накладає суттєві обмеження на ті дослідницькі інструменти, які соціологи традиційно використовують для оцінювання суспільної ситуації. Сама по собі екстремальність ситуації, в якій перебувають респонденти, накладає відбиток на їхнє сприйняття реальності. На тлі наявних загроз інші проблем суб'єктивно відсуваються на задній план. Безумовно, ми можемо шляхом зіставлення відповідей на низку запитань побачити якісь неочевидні речі. Наприклад, в моніторингу Інституту соціології є традиційний блок запитань щодо страхів населення. За даними опитування 2024 року, можна побачити, що всі страхи виражені сильніше у групі тих, хто не впевнений у перемозі України. Проте маємо єдиний виняток: страх розпаду України як держави вищий саме у групі тих, хто в перемозі впевнений. На перший погляд дивне відхилення стає зрозумілим, якщо порівняти зазначені групи під кутом зору громадянської ідентичності. У групі тих, хто повністю впевнений у перемозі, ідентифікують себе як громадян України 83,6% опитаних. Натомість серед тих, хто зовсім не впевнений в перемозі, так ідентифікують себе лише 35,4% респондентів. Зважаючи на це, можна припустити, що сама по собі державність України не є цінністю для більшості з тих, кого розпад України не лякає, а отже, відсутнє підґрунтя для переживання страхів щодо втрати її державності. Водночас дані показують, що можливість міжетнічних або міжрелігійних конфліктів не спричиняє помітних страхів, їх бояться відповідно 8,9% та 6,2% опитаних. Це, безумовно, відбиває картину реальності тут і зараз. Однак варто розуміти, що насправді мовна, етнічна чи релігійна ідентичності є базовими елементами самоідентифікації, які утворюють підґрунтя солідарності зі спільнотою. І щойно в соціальній ситуації виникає необхідність звернення до цієї ідентичності, вона висувається на перший план і визначає поведінку.

Щоб зрозуміти, якою насправді є ситуація зі змінами ідентичності, ми звернемося не до самозвітів респондентів, а до моніторингу реальних подій. Емпіричною основою слугуватимуть результати моніторингу «Стійкість та згуртованість українського суспільства під час війни», який здійснює Український незалежний центр політичних досліджень у межах діяльності Національної

платформи стійкості та згуртованості¹. Початковий моніторинговий звіт охоплює перші чотири місяці широкомасштабного вторгнення (лютий — червень 2022 року), наступні звіти виходять кожні два місяці. На сьогодні опубліковано 11 звітів, останній за квітень–червень 2024 року.

Концептуально автори моніторингу розглядають стійкість у кількох вимірах, до яких, зокрема, належать самоорганізація та згуртованість і національна єдність, в основі яких — українська ідентичність. Стійкість операціоналізується як здатність адаптуватися, чинити опір та самовідновлюватися. Соціальну згуртованість репрезентує стан соціальних зв'язків між суспільними групами (за горизонталлю) та між суспільством і владою (за вертикаллю). Фактично дослідження описує процеси соціальних взаємодій на мезорівні, де як акторів розглядають окремі спільноти (територіальні громади, волонтерські організації тощо). Збирання даних протягом усього періоду спостережень ведеться на тимчасово окупованих, деокупованих та прифронтових територіях та на територіях, де не тривають бойові дії. В якості джерел використовують публікації у ЗМІ, рішення органів влади, дані опитувань громадської думки, дані в соціальних мережах, звіти неурядових організацій, будь-яку іншу оприлюднену інформацію.

Надалі ми зупинимось лише на аналізі матеріалів, що стосуються роботи з ідентичністю. Оскільки ми розглядатимемо саме події, а не думки та судження респондентів або експертів, ми побачимо реальну картину трансформацій ситуації з ідентичністю за весь період повномасштабної війни і зможемо визначити, який з обраних для моніторингу видів ідентичності був найбільш акцентований у соціальних процесах.

Найчастіше у періодичних звітах були присутні повідомлення про події, спрямовані на підтримку національно-громадянської ідентичності. Загалом таких повідомлень було 55, причому більшість із них (30) стосувалися спроб відмежуватися від усього російського. Насамперед йшлося про політику пам'яті, яка була закарбована у топонімах, пам'ятниках, книжках. Відповідно, впродовж усього досліджуваного періоду тривала кампанія перейменувань, демонтажу і списання літератури в бібліотеках. Не завжди ці процеси відбувалися безконфліктно, попри те, що у звітах зафіксовано 11 згадок про громадські обговорення, в тому числі й у вигляді опитувань населення. Інколи місцеві ради не могли взагалі дійти згоди та залишали, наприклад, питання про перейменування на розсуд Верховної ради. Причому й на цьому рівні рішення не завжди відбувалося, як це сталося, наприклад, з перейменування міста Южне в Одеській області. Сам характер протистоянь, в деяких випадках досить напружених, свідчить, що конфлікт української та російської ідентичностей, який наразі виявляється спорадично, не втратив своєї гостроти. Протилежну тенденцію характеризують 10 подій, що спрямовані на героїзацію української ідентичності. Йдеться насамперед про заходи з увічнення героїзму українців, переважно у російсько-українській війні, але на рівні низових ініціатив є наміри щодо вшанування пам'яті героїв УПА.

¹ Усі випуски Періодичних звітів розміщено за посиланням: <https://national-platform.org/c/articles/researches/>

На другому місці за кількістю подій, що відбулися в окремих громадах, дії, спрямовані на утвердження власної релігійної ідентичності. Маємо 42 згадки про події навколо Української православної церкви (МП). Слід зазначити, що лише 8 повідомлень описують мирний перехід релігійних громад цієї церкви до Православної церкви України, або описують співпрацю конфесій. В 11 випадках конфлікти були спровоковані священниками УПЦ, причому переважно це відбувалося у 2022 році, рідше у 2023-му. Натомість про протидію цій конфесії повідомлялося 23 рази. Йшлося про обшуки, повідомлення підозр, санкцій, суди, заборони з боку місцевої влади. На Буковині конфлікт перейшов у нову площину, оскільки частина приходів вирішили перейти до румунської православної церкви, що засудили як ПЦУ, так і колишні очільники цієї церкви. Загалом конфлікти навколо релігійної ідентичності під час війни не припинялися, і протистояння на цій підставі залишається бар'єром на шляху солідарних взаємодій.

Мовна ідентичність також широко представлена в моніторингу, їй присвячено 28 згадок. Однак, на відміну від релігійної ідентичності, конфлікти україномовних та російськомовних громадян фіксуються в моніторингу лише в перші місяці війни. Загалом в цьому кластері зібрані переважно повідомлення про сприяння розвитку української мови. В цілому як на горизонтальному, так і на вертикальному рівні маємо більш-менш спокійну ситуацію щодо вимог використання української мови. Попри постійне підживлення цього питання в медіа, насправді ситуація не виглядає надто напруженою. Навіть з переважно російськомовної Одеси маємо повідомлення про те, що всі одеські школи перейшли на навчальні плани, у яких немає російської мови в інваріантній складовій, вона залишається лише як факультатив на вибір батьків.

Нарешті етнічна ідентичність від початку війни була і дотепер залишається важливим інструментом, використовуваним у пропагандистських цілях. Ця проблематика згадується у моніторингу 15 разів. В перші місяці війни повідомлялося про активні спроби вплинути на Україну через угорські та румунські національні меншини. Спроби виявилися невдалими, але претензії цих та інших національних меншин, особливо стосовно необхідності дітям з 5 класу перейти на вивчення частини предметів українською мовою, залишаються. Слід констатувати, що в цьому питанні українська влада пішла на зустріч і відтермінувала це рішення для школярів. Позитивно представники меншин зустріли ухвалення на законодавчому рівні дозвіл приватним вищим навчальним закладам повністю вести навчальний процес рідною мовою цих меншин. Загалом від початку війни ситуація щодо взаємодій з національними меншинами покращилась, особливо щодо україно-румунських відносин.

Отже, підсумовуючи цю попередню розвідку впливу різних видів соціальної ідентичності на зміцнення або послаблення соціальної згуртованості, можемо констатувати, що аналіз реальних подій, так чи інакше пов'язаних з питаннями соціальної ідентичності, свідчить про існування різноспрямованих тенденцій. Зафіксовано як зменшення можливих протистоянь на ґрунті мовної ідентичності, так і збереження сильного конфліктогенного потенціалу ідентичності релігійної та прихований, але наявний конфлікт української та російської ідентичності. Натомість національна ідентичність цілеспрямовано підтримується і розвивається як громадянська, що сприяє зміцненню соціальної солідарності.

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Залученість до оборони України як солідарна взаємодія українців: політичні виклики та розмежування

Політичні виклики, пов'язані із солідаризацією українського суспільства впродовж соціальних трансформацій, формувалися згідно з логікою актуалізації політичних запитів та інтересів населення. Адже з початком незалежності як сприйняття України як національно-громадянської спільноти, так і солідаризація із співгромадянами для багатьох її мешканців часто відбувалися крізь призму суперечливих політичних, культурних та економічних інтересів, які часто ставали чинниками соціальної фрагментації соціуму.

Так, запровадження ліберальних економічних реформ упродовж 1990-х років чітко диференціювало населення України за ідеологічними орієнтаціями та відповідними ставленнями до приватизації державного майна. Крім цього, суттєві регіональні та етнокультурні розбіжності стосовно політичного та економічного розвитку також впливали на формування національної єдності. З кінця 1990-х суспільна солідарність почала дедалі більше залежати від геополітичних орієнтацій громадян: якщо для одних загроза поглинання Росією робила близькою ідею європейської та євроатлантичної інтеграції як засобу збереження незалежності та формування україноцентричної ідентичності, то для інших збереження радянської, а пізніше проросійської ідентичності спрямовувало до підтримки ініціатив зі зближення з Росією. Після 2014 року територіальні втрати та тривалі військові дії низької інтенсивності на Донбасі сприяли формуванню цілісної соцієтальної ідентичності. Це втілювалося у майже тотальній солідаризації населення України та «згуртованості навколо прапора» одразу після широкомасштабного вторгнення, коли соцієтальна воля до боротьби не лише проявилася серед українських військових, а й поширилася на цивільних.

Проте на третій рік російсько-української війни загальна втома та невідомість щодо тривання кровопролиття може позначитися на перспективах суспільної солідаризації українців. Попри обмеження політичного життя під час військового стану, суспільна солідаризація багато в чому залежить від особливостей політичної свідомості громадян. Тому завданням емпіричного обстеження стало виявлення потенційних ліній розмежування політичного характеру щодо подальшої солідаризації.

Зазвичай операціоналізацію концепту соціальної солідарності здійснюють через вимірювання почуттів, ставлень чи ототожнення. Однак не слід забувати про фактологічний вимір солідарності, й особливо це стосується стану політичної свідомості суспільства під час війни, коли масові настрої можуть суттєво коливатися. Адже ще Е. Дюркгайм у своїй праці «Первісні форми релігійного життя» виступив з ідеєю, що суспільство формується завдяки спільно виконуваним ритуальним практикам, які породжують реальні соціальні сили. Дію цих

сил учасники відчувають спільно, збираючись у групу. У колективних церемоніях зміцнюється відчуття солідарності групи. У нашому випадку саме таке надзвичайне явище, як війна, тестує суспільство на солідарність. Адже рівень єдності соціуму визначається тим, наскільки незнайомі між собою громадяни готові безупинно підтримувати одне одного своїм життям, здоров'ям та ресурсами.

Для вимірювання солідарної взаємодії корисним може бути показник, який визначає факт залученості до оборони власної країни. Це може бути як безпосередня участь у захисті країни, так і матеріальна чи фінансова допомога армії, волонтерство, допомога потерпілим від війни тощо. У такому ракурсі солідарність — це спільна взаємодія та досвід, які виробляють відчуття «ми» та формують відчуття причетності до великої справи — спільного блага — визволення України від окупантів.

Згідно з даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2024 рік, виявилось, що три чверті населення тією чи іншою мірою були залучені до солідарної взаємодії щодо оборони країни (табл. 1). Найпоширенішою активністю були фінансові перекази громадянами частини своїх доходів на Збройні Сили України — більш як половина респондентів зазначили цей вид солідарної взаємодії. Іншими, доволі поширеними проявами солідарної взаємодії стали допомога громадян за місцем свого проживання тим цивільним, які постраждали від війни, та волонтерська діяльність на користь ЗСУ у вільний від роботи час. Решта проявів солідарної взаємодії мали меншу поширеність серед громадян, оскільки залученість до них потребувала специфічних дій, наприклад, повної зануреності у волонтерську роботу, виготовлення зброї або ж безпосередньої служби у ЗСУ.

Таблиця 1

Залученість українців в оборону країни (червень–липень 2024 року, %)

<i>Що з переліченого Ви робите зараз?</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Переказую на ЗСУ частину своїх доходів	2354	57,4
Допомагаю цивільним, які постраждали від війни, за місцем мого проживання	749	18,3
Допомагаю цивільним, які постраждали від війни, здійснюючи поїздки на територію, наближені до лінії фронту	73	1,8
Займаюсь волонтерською діяльністю на користь ЗСУ у вільний від роботи час	460	11,2
Займаюсь волонтерською діяльністю на користь ЗСУ, зокрема за рахунок свого робочого часу	216	5,3
Займаюсь виготовленням зброї для ЗСУ (наприклад, БПЛА)	69	1,7
Перебуваю у ЗСУ на тилівій посаді, віддаленій від лінії фронту	58	1,4
Перебуваю у ЗСУ на тилівій посаді, наближеній до лінії фронту	36	0,9
Перебуваю у ЗСУ на бойовій посаді	74	1,8
Нічого з переліченого вище	989	24,1
Інше	103	2,5

Примітка. Сума відсотків перевищує або менша за 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Порівняння залучених і незалучених до оборони країни груп показало певні відмінності за соціально-політичними вимірами. Зокрема, залучені до солідарної взаємодії більш виразно, ніж незалучені, погоджуються з тим, що демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави (табл. 2). Натомість серед незалучених спостерігалася вагома частка (близько чверті) тих, хто не визначився у перевагах політичного устрою.

Таблиця 2

Розподіл відповідей залучених та незалучених до оборони України щодо бажаного політичного устрою (%)

З яким із наступних тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?	Солідарна взаємодія щодо оборони України		Загалом по Україні
	Залучені	Незалучені	
Демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	77,0	60,9	73,1
Для таких, як я, неважливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	3,1	5,4	3,6
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	7,7	9,3	8,1
Важко відповісти	12,2	24,5	15,2
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Якщо ж брати до уваги ідеологічну самоідентифікацію респондентів, то серед залучених до оборони країни проявилася більш виражена схильність до підтримки правих політичних ідеологій (віднесення себе до націонал-демократів або націоналістів), тоді як серед незалучених найбільш вагомою була частка «неідентифікованих» (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей залучених та незалучених до оборони України щодо ідеологічних переконань (%)

Ким би Ви назвали себе з ідеологічної точки зору?	Солідарна взаємодія щодо оборони України		Загалом по Україні
	Залучені	Незалучені	
Соціалістом чи комуністом	1,1	3,5	1,7
Соціал-демократом	10,4	13,5	11,2
Лібералом	10,4	10,1	10,3
Націонал-демократом	29,4	17,1	26,4
Націоналістом	18,0	10,7	16,3
Інше (вказіть)	3,1	3,0	3,1
Я не досить добре розуміюся на ідеологічних течіях	27,5	42,0	31,0
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Той факт, що залучені до солідарної взаємодії більш схильні до правих орієнтацій, підтверджується ще й тим, що серед них більша частина підтримують приватну форму власності в економіці, тоді як серед незалучених більше невизначених і тих, хто не підтримує приватну власність на підприємства (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей залучених та незалучених до оборони України щодо державної політики у сфері власності (%)

Якою на Ваш погляд має бути державна політика України у сфері власності?	Солідарна взаємодія щодо оборони України		Загалом по Україні
	Залучені	Незалучені	
Українська держава має сприяти широкій націоналізації компаній та самостійно ними управляти	19,4	21,1	19,8
Широка націоналізація не потрібна, але і від подальшої передачі державних підприємств у приватну власність слід утриматися	21,8	24,9	22,5
Державними мають залишитися ті підприємства, які є ефективними, решту слід передати у приватну власність	35,3	27,2	33,4
Українська держава має сприяти широкій приватизації, тобто переданню державних компаній у приватну власність	8,3	5,5	7,6
Важко відповісти	15,2	21,3	16,7
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0

Таким чином, емпіричний аналіз показав, що практики солідаризації під час війни пов'язані з підтримкою продемократичних орієнтацій, правих ідеологій та переважання приватної власності в економіці. Це також підкріплюється відмінностями у матеріальному становищі: залучені та незалучені характеризуються відповідно низьким та високим рівнями матеріальної депривації. Враховуючи те, що наслідками війни стане зростання економічної нерівності, потенційні конфлікти на цьому ґрунті, які під час війни ще гальмуються обмеженнями воєнного стану, можуть у майбутньому суттєво впливати на політичну структуру України.

Адже повоєнна перебудова економіки потребуватиме нестандартних рішень з боку влади, зокрема оптимізації витратків на соціальну сферу та максимальної лібералізації. Певні нововведення у масовій свідомості не матимуть підтримки. Зокрема, глибока демографічна криза вимагатиме від влади неординарних заходів із залученням праці мігрантів. Обов'язково з'являться ті, хто проголошуватиме блюзнірством вимоги Заходу («гроші в обмін на реформи») та утвердження представницької демократії.

Тому слід очікувати, що новими (або вже забутими старими) лініями розмежувань будуть розбіжності між умовними прихильниками «правих» та «лівих» орієнтацій, з відповідними сприйняттями майбутнього України.

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальних експертиз
Інституту соціології НАН України

Чинники соціальних конфліктів в українському суспільстві під час російсько-української війни

Повномасштабне вторгнення виявило досить високий мобілізаційний та об'єднавчий ресурс українського суспільства. Це проявилось і через актуалізацію національної ідентичності, і через готовність людей та громад самоорганізуватися, залучати всі можливі ресурси для підтримки й облаштування постраждалих, усебічної допомоги військовим, якомога швидшого відновлення інфраструктури після завданих руйнувань, залучення в різний спосіб міжнародної підтримки тощо.

Разом з тим варто визнати, що останнім часом, поряд із позитивними внутрішньо- та зовнішньополітичними солідаризаційними процесами унаочнилися й окремі негативні тенденції суспільно-політичного розвитку. Тож головним завданням цієї наукової розвідки — є виокремлення суперечностей для визначення чинників, які можуть спровокувати виникнення конфліктів в українському суспільстві, що негативно впливають на процеси суспільної солідаризації та можливі шляхи підвищення рівня згуртованості українського соціуму та його мобілізаційного потенціалу.

Упродовж перших кількох місяців повномасштабного вторгнення рівень єднання та прагнення до згуртування в суспільстві були безпрецедентно високими. Водночас уже минулого року як у соціальних мережах, так і в міжособистісній комунікації між людьми з'явилися досить жорсткі дискусії на гарячі та болючі теми із взаємними звинуваченнями, наростанням поділу на «ми — вони» щодо різних аспектів, пов'язаних із перебігом війни.

Характерною рисою сучасного українського суспільства, яке переживає травму, спровоковану подіями, пов'язаними з російсько-українською війною, є радикальна трансформація життя, зумовлена виникненням різного рівня кризових ситуацій (масова міграція, зростання безробіття, поглиблення соціальної нерівності тощо), які можуть виконувати роль конфліктогенів; йдеться про будь-які явища, події, обставини або навіть настрої, які можуть спричинити виникнення конфлікту, спровокувавши розбіжності, ворожнечу чи непорозуміння між соціальними групами або верствами населення.

Пусковим механізмом виникнення конфлікту є поява соціального напруження — станів невдоволення та неспокою в суспільстві, спричинених накопиченням нерозв'язаних соціальних, економічних або політичних проблем. Вочевидь у ситуації війни наявність суперечностей сприймається гостріше, ніж у мирний час, через тривалий стрес від війни, втрати, високий рівень невизначеності.

Такі явища виникають, коли значна частина населення відчуває несправедливість, дискримінацію, економічні труднощі або невпевненість у майбут-

ньому. Результатом накопичення соціального напруження є поява глибоких розбіжностей у сприйнятті соціальної реальності представниками різних соціальних груп і верств населення, що обертається поляризацією думок в суспільстві, котра, за певних обставин (втручання зовнішніх сил, інформаційних маніпуляцій, агресивної пропаганди), може перерости в конфлікт.

Конфлікти, як і солідарність, можна розглядати у кількох вимірах:

1) у *вертикальному вимірі* — відносини суспільства і держави, зумовлені виникненням стратегічних суперечностей. Загалом, це конфлікти навколо пріоритету цінностей виживання або цінностей розвитку, на кшталт питань про мобілізацію, політичні та військові рішення, діяльність політиків, соціальна нерівність тощо;

2) у *горизонтальному вимірі* — взаємодія різних за спрямуванням і належністю соціальних груп через «розділеність», різний досвід проживання війни категоріями громадян, які отримали травматичний досвід, який ускладнює розуміння щодо стратегічних суперечностей. У нашому випадку йдеться про тих, хто пішов воювати; хто виїхав за кордон, і потім повернувся; хто залишився; хто змінив місце проживання тощо.

За результатами моніторингового дослідження (червень 2024 року), усі чинники, які, на думку респондентів, можуть спровокувати виникнення конфліктів в українському суспільстві, можна розподілити на три групи.

До першої групи — найбільш актуальних чинників, які стосуються відносин суспільства і держави щодо найбільш актуальних суперечностей, належать (рис. 1):

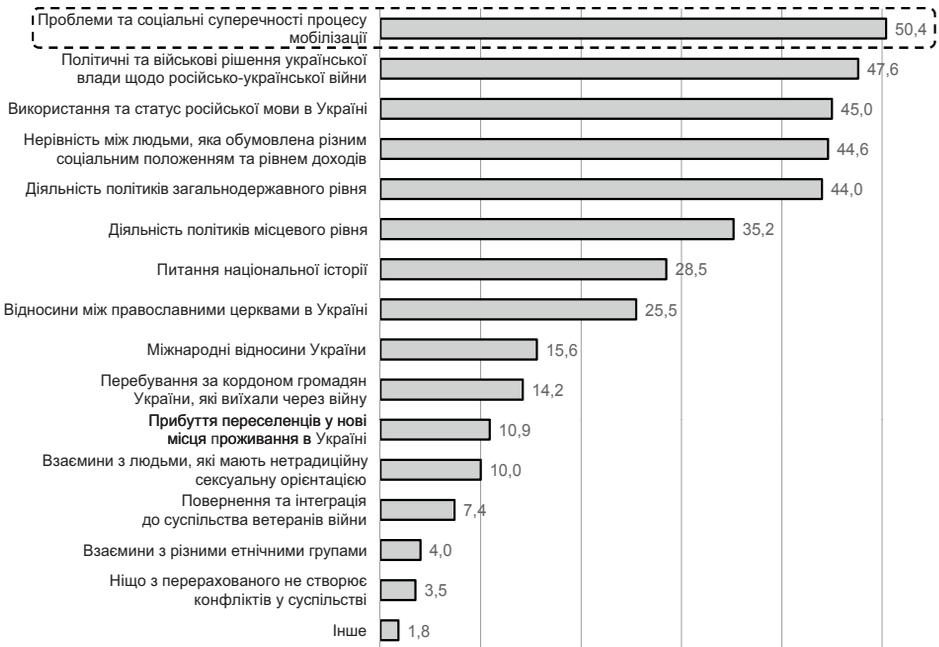

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві?» (%)

- проблеми та соціальні суперечності процесу мобілізації — 50,4%;
- політичні та військові рішення української влади щодо російсько-української війни — 47,6%;
- використання та статус російської мови в Україні — 45,0%;
- нерівність між людьми, зумовлена різницею соціального становища та рівня доходів — 44,6%;
- діяльність політиків загальнодержавного рівня — 44,0%;
- діяльність політиків місцевого рівня — 35,2%.

До другої групи чинників, які також стосуються відносин суспільства і держави, але є менш конфліктогенними на третій рік війни, належать: питання національної історії (наприклад, історія СРСР чи історія ОУН/УПА) (28,5%), відносини між православними церквами в Україні (25,5%) і міжнародні відносини України (з ЄС, США, РФ, Міжнародним Валютним Фондом, Китаєм тощо) (15,6%). Окреслені чинники виникнення конфліктів можна визначити як фонові, оскільки вони часом стають темою суперечок в суспільстві й періодично набувають актуальності для суспільства поза прямою залежністю від подій війни.

Третю групу формують чинники «розділеності» між різними групами та категоріями населення через різний досвід проживання подій війни: це перебування за кордоном громадян України, які виїхали, рятуючись від війни (14,2%), прибуття переселенців у нові місця проживання в Україні (10,9%), повернення та інтеграція до суспільства ветеранів війни (7,4%), взаємини з людьми, які мають нетрадиційну сексуальну орієнтацією (10,0%), взаємини з різними етнічними групами (наприклад, ромами, вихідцями з Африки, Азії тощо) (4%).

Результати дослідження свідчать про те, що перед небезпекою, яка солідаризувала суспільство, всі суперечки й конфлікти горизонтального рівня, тобто між різними групами та категоріями населення, через різний досвід життя та проживання подій війни відійшли на другий план; вони проявилися, означилися, але їх ще не можна назвати такими, що роз'єднують, десолідаризують, або визначити як лінії розколу.

Але вже зараз необхідно звернути увагу на необхідність розв'язання проблеми розділеності між різними групами та категоріями населення через різний досвід життя і проживання подій війни, щоб запобігти в подальшому створенню конфліктів, що можуть виникнути між вимушено переселеними громадянами та громадянами, які їх приймають, між тими, хто перебували за кордоном та повернулися в країну, і тими, хто не залишав країну, між тими, хто несе службу в ЗСУ, і цивільними громадянами призовного віку тощо. Така праця, з одного боку, потребує поєднання конфліктологічних, соціально-комунікативних знань і навичок із професійною психологічною, зокрема орієнтованою на травми роботою, а з іншого боку — розроблення ефективної соціальної політики, ключовими компонентами якої мають бути: захист та узгодження інтересів різних соціальних груп і категорій населення; оптимальне розв'язання суперечностей у соціальній сфері, здійснення діалогу між громадянами та державою; інтеграція різних верств населення, гармонізація їхніх інтересів, підтримання стабільності суспільної системи тощо. На державному рівні необхідно сформулювати розуміння неминучості відкладної реакції на війну в українському суспільстві

після її завершення, коли соціальна, економічна, комунікативна, медична, психологічна допомога буде вкрай необхідною й дуже запитуваною.

Отже, сьогодні постійну соціальну напругу продукують питання, пов'язані зі збройною боротьбою та наближенням перемоги. Найбільш пріоритетними є конфлікти, які стосуються відносин суспільства і держави, і домінуючими на сьогодні є проблеми та соціальні суперечності процесу мобілізації. Зазначимо, що ставлення до мобілізації в Україні справді є найактуальнішим питанням для суспільства, оскільки для певної кількості чоловіків, які їй підлягають, це принциповий та екзистенційний аспект їхнього життя. Масовий призов за кілька років створив соціальний феномен «ухилянтів» — громадян, які за будь-яку ціну не бажають опинитися у війську та йдуть для цього майже на все. Великі загрози від силової та протиправної «вуличної мобілізації» можуть призвести до внутрішніх конфліктів, соціальної напруженості та проблем для суспільства й держави.

Водночас мобілізація в Україні в умовах війни є критичним заходом, вкрай необхідним для захисту національної безпеки й територіальної цілісності, що вкрай хвилює жіночу частину населення (52,7%) та громадян, які, рятуючись від війни, на певний час виїжджали за кордон і повернулися (62,3%). Однак сам процес мобілізації супроводжується значними соціальними суперечностями, які мають регіональні особливості та по-різному сприймаються в українському суспільстві.

Стосовно політичних та військових рішень української влади щодо російсько-української війни, другого за вагомістю чинника, який може сприяти виникненню конфлікту між звичайними людьми в українському суспільстві, він більш за все турбує мешканців сіл (48,9%), молодь (60,1%) та людей з низьким рівнем матеріальної депривації (59,2%), й тут очевидно, що тенденція наростання критичного ставлення до влади та державно-політичних інститутів пов'язана передусім із прорахунками в організації суспільного життя в умовах війни, не завжди продуманими управлінськими рішеннями, спробами їх реалізації бюрократичними методами, не адекватними ситуації військового часу.

Третій, за вагомістю (48,9%) чинник — використання та статус російської мови в Україні, який є найбільш болючим для громадяни України, що виїхали з тимчасово окупованих територій на території, підконтрольні українському уряду — підтверджує, що у кризових ситуаціях, одним із проявів війни є зростання значення мови як чинника національної консолідації, мірила розмежування на «свій і чужий». Саме інтегративно-означувальна функція української мови вийшла на передній план у 2022 році. Водночас російська мова, залишаючись для певної частини українців засобом комунікації, фактично перестала бути для них маркером національної належності.

Аналізуючи чинники виникнення соціальних конфліктів в українському суспільстві, ми визначили, що на момент проведення дослідження ключовою передумовою виникнення соціальних суперечностей була мобілізація, яка виявилася багатогранною проблемою та вплинула на соціально-економічні й політичні аспекти життя українців. На цьому ґрунті сформувалося незадоволення діяльністю влади як на державному, так і на місцевому рівні, а також ви-

никло занепокоєння щодо загострення соціальних нерівностей на тлі зменшення доходів та погіршення матеріального становища певної частини населення. Для мінімізації негативних наслідків і забезпечення ефективної мобілізації необхідно враховувати ці чинники та розробляти комплексні стратегії, спрямовані на підтримання соціальної солідарності, єдності, економічної стабільності, а також політичної легітимності.

Отже, найважливішими завданнями для запобігання соціальним конфліктам в українському суспільстві під час війни та в післявоєнний час є: власне об'єднання суспільства на основі створення зон взаємодії та спільних сенсів, як було на початку повномасштабного вторгнення; робота над мінімізацією зон напруження; захист та узгодження інтересів різних соціальних груп і категорій населення; оптимальне розв'язання суперечностей у соціальній сфері; налагодження діалогу між громадянами та державою; інтеграція різних верств населення; гармонізація їхніх інтересів, підтримання стабільності суспільної системи тощо.

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Релігійний чинник солідаризації: актуальні показники

Упродовж історії людства серед інших чинників, які визначали міру соціальної інтеграції та солідарності, одним з найпомітніших була релігія. Спільні вірування формували відчуття соціальної спільності, єднали одновірців (хоча водночас відділяли одні групи від інших). Причому нерідко саме релігія виступала основою суспільства, й колективна ідентифікація відбувалася саме в релігійних термінах (християни, православні, католики, мусульмани). Разом із процесами соціальних змін, які узагальнено називають «модернізацією», відбувалася глибока секуляризація багатьох суспільств. Така секуляризація стала світовим трендом, і проявлялася вона, зокрема, в тому, що солідаризація почала формуватися переважно на раціональних та світських підставах, а релігія витіснялася на рівень особистісних ціннісних орієнтацій. Нинішній час нерідко характеризують як постсекулярний, або як час десекуляризації, коли релігія повертається як мінімум у публічне поле, або й стає впливовою соціальною силою. Відповідно виникають і очікування, що вона може знову бути чинником солідаризації.

Такі очікування виникають і в нашій країні. З огляду на формальне домінування християнства, православ'я (боговірними та православними визначають себе більшість українців), наявність великих Церков, з якими велика кількість громадян ідентифікують себе, з'являються сподівання, що національна помісна Церква сприятиме формуванню української національної ідентичності, єдиної України. Тут варто згадати акцент П. Порошенка у своїй передвиборчій кампа-

нії 2019 року на триаді «армія–мова–віра» та нинішню боротьбу проти Церкви, пов'язаної з Росією.

Проте необхідно враховувати, що солідаризувальна дія релігії не є автоматичною, а залежить від комбінації супутніх умов. Першою чергою, велику роль відіграє релігійна однорідність чи гетерогенність певного суспільства. У випадку, коли має місце гетерогенність, більш імовірним стає роз'єднання та конфлікт через конкуренцію релігій між собою та визнання лише власної правоти та істинності своїх переконань. Але навіть гомогенність релігійного поля не гарантує інтеграцію через релігію. Важливим моментом стає міра та характер релігійності, зокрема місце, яке релігія посідає у свідомості вірян (чи задає вона правила, за якими людина формує своє життя, а чи є просто психологічним фоном, на який у повсякденні мало зважають), та орієнтація на морально-етичну чи ритуально-магічну складову релігії. Вочевидь, суттєвий вплив на інтеграцію громад, солідарність між собою їхніх членів релігія матиме лише у випадку наявності достатньо сильної релігійності.

В Україні якраз мають місце і значна конфесійна гетерогенність, і слабка релігійність. Тому можливості інтегративного впливу релігії залишаються під питанням. Спробувати оцінити потенціал такого впливу ми можемо на підставі результатів масових репрезентативних опитувань населення, зокрема даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України.

В опитуванні 2024 року містилося кілька запитань, які вимірювали солідарність. По-перше, респондентам пропонували визначити, що саме сьогодні об'єднує людей в нашому суспільстві¹. Серед різних можливих чинників містився й варіант «релігія, віросповідання». В результаті такий варіант обрали лише 7% опитаних. Тобто досить невелика частка населення сприймає релігію як єднальний чинник. До того ж цей пункт обирали ледь не найрідше (менше за нього відзначали лише політичні погляди).

Низькі показники є достатньо стабільними протягом останніх кількох років. Запитання щодо чинників єднання українців ставилося в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України починаючи з 2002 року, і впродовж більшості років варіант «релігії» обирали близько 8–12%. Причому показник цього року виявився найменшим за увесь час спостережень. Можна припустити, що це пов'язане з посиленням протистояння між Православною Церквою України (ПЦУ) та Українською Православною Церквою (УПЦ), зростанням негативу щодо останньої, який сформувався в українському суспільстві в умовах російської агресії, з якою для багатьох громадян УПЦ асоціюється внаслідок її зв'язку з Росією. Проте вплив міжконфесійних та державно-конфесійних чвар в цьому випадку не видається головним. Адже якщо ми подивимося на сприйняття нашими громадянами чинників конфліктів², то варіант «Відносини між православним Церквами в Україні» обрали близько 26% опитаних. Тобто біль-

¹ Запитання формулювалося так: «На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?»

² Одним із запитань у цьому опитуванні було: «Як Ви вважаєте, що насамперед створює конфлікти між звичайними людьми в українському суспільстві?»

шість респондентів не бачать релігію ані чинником конфлікту, ані чинником єднання.

Як і можна було очікувати помітно рідше про єднальний вплив релігії згадували нерелігійні особи (серед них такий вплив відзначили близько 4%), проте православні, які не ідентифікують себе з певною Церквою, думали майже так само (серед них близько 5% відзначили релігію як чинник єднання). Особи, які ідентифікували себе з певною Церквою, відзначали релігію в зазначеному контексті дещо частіше, проте навіть серед них про цей чинник згадували близько 9–12% (близько 9% серед прихильників ПЦУ, близько 12% серед прихильників УПЦ та близько 9% серед прихильників УГКЦ).

Розглянутий показник є значною мірою суб'єктивним, і можна висловлювати сумніви щодо того, наскільки правильно люди уявляють собі наявну ситуацію. Але якщо ми поглянемо на більш об'єктивні показники, пов'язані не з особистими орієнтаціями, то також не побачимо суттєвого інтегративного впливу релігії.

Зокрема, в моніторинговому опитуванні 2024 року респондентам пропонували оцінити, наскільки вони можуть розраховувати на допомогу навколишніх¹. Готовність до допомоги іншим є одним із суттєвих показників солідарності між людьми. І ми можемо подивитися, як позиції респондентів пов'язані з такою характеристикою, як конфесійна ідентифікація. Зокрема, можемо порівняти релігійних осіб з нерелігійними (якщо спільноти релігійних людей є більш солідарними, то зазначений показник у них має бути кращим), а також порівняти відповіді прихильників різних конфесій.

У результаті серед прихильників основних конфесій (ПЦУ, УПЦ, УГКЦ) дійсно фіксувалися дещо кращі показники за названою ознакою; якщо серед нерелігійних осіб та «позаконфесійних» православних близько 54% зазначили, що вони цілком або певною мірою можуть розраховувати на допомогу з боку інших людей, то серед прихильників УПЦ таких було близько 65%, серед прихильників УГКЦ — близько 62%, серед прихильників ПЦУ — близько 59%. Проте, по-перше, можна бачити, що відмінності в цьому випадку є невеликими. По-друге, ці відмінності визначаються саме помірним показником; тобто, відмінності спостерігалися лише за часткою тих, хто відзначав, що вони можуть певною мірою розраховувати на допомогу навколишніх. Натомість за часткою тих, хто може цілком розраховувати на таку допомогу, суттєвих відмінностей не спостерігалось (серед нерелігійних осіб таких було близько 10%, серед прихильників ПЦУ — близько 12%, серед прихильників УПЦ — близько 8%, серед прихильників УГКЦ — близько 8%, серед «позаконфесійних» православних — близько 9%).

Ще одним показником, який вочевидь пов'язаний із вимірюванням соціальної солідарності, є показник довіри до інших людей. Адже для єднання, солідарності довіра є ключовою ознакою, без неї солідарні взаємодії або взагалі неможливі, або суттєво ускладнюються. Довіру можна вимірювати по-різно-

¹ Запитання формулювалося так: «Якою мірою Ви могли б розраховувати на допомогу ваших сусідів або членів вашої громади у випадку коли у Вас станеться серйозна проблема?»

му — прямо, запитуючи про довіру до тих чи інших людей та інститутів, або зворотним чином, запитуючи про схильність до недовіри. В моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2024 року респондентам пропонували погодитися чи не погодитися із твердженням «*Нікому не довіряти — найбезпечніше*». І за рівнем згоди досить близькими виявилися нерелігійні особи, прихильники ПЦУ, УГКЦ, та «позаконфесійні» православні (в цих групах частка згодних з цією установкою становила, відповідно, близько 52%, близько 47%, близько 50% та близько 54%). Дещо вирізнялися в цьому питанні лише прихильники УПЦ, але вирізнялися в напрямі протилежному солідарності; тобто, серед них частка схильних до тотальної недовіри становила 60%. І так само, відмінності якщо й були, то досить невеликі.

Таким чином, якогось суттєвого солідаризувального впливу релігії не помітно «сторонньому спостерігачеві» (як нерелігійні, так і релігійні особи не вважають релігію чинником єднання); так само і всередині конфесійних груп не фіксується суттєво більшої солідарності. Тобто можна вважати, що релігія не лише не сприяє інтеграції суспільства загалом, а й не надто сприяє єднанню в самих релігійних громадах. Звісно, члени окремих релігійних груп можуть бути достатньо згуртованими та солідарними, але такий вплив релігії не виходить на системний рівень. Солідарність між нерелігійними особами та між індивідуалістичними боговірними, мало відрізняється від тієї, що виникає в релігійних групах.

ВІКТОРІЯ СМАКОТА,

кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології, Інститут соціології НАН України

Економічні виклики солідаризації суспільства

Упродовж досить тривалого періоду проблеми економічного характеру — страх безробіття, невивлати зарплат та зростання цін — найбільше хвилювали українських громадян. За всю історію моніторингового дослідження Інституту соціології кількість респондентів, які відзначали побоювання щодо них у відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?», обираючи серед майже двадцяти альтернатив, не знижувалася менше, ніж до половини опитаних. Навіть за часів пандемії 2021 року побоювання щодо економічних чинників погіршення життя перевищували стурбованість поширенням епідемій. До того ж середня оцінка економічної ситуації в Україні за згаданий період жодного разу не сягала значення вищого від 4 балів за 10-бальною шкалою. Таке оцінювання розвитку вітчизняної економіки можна назвати однією з найстійкіших складових сучасної української громадської думки.

За часів війни (починаючи з 2022-го) ці страхи на певний час відійшли на другий план, поступившись місцем новим, більш руйнівним викликам. Відтак спостерігалось підвищення оцінок економічної ситуації у країні з боку населення та зниження вимог до власних доходів. Так, середня оцінка економічної си-

туації в українському суспільстві у 2022 році становила 4,6 бала за шкалою від 0 до 10 (для порівняння, у 2021-му вона була на півтора бала нижчою — 3,1), а у 2023-му — 4,4 бала. Щодо думки про власний дохід, то у відповідях на запитання «Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими уподобаннями, нормально?» середнє значення у 2021 році становило 14 354 грн; а 2022 року воно знизилось (практично вперше за історію проведення моніторингу) до 12 977 грн. У 2023-му такий запит становив у середньому 14 504 грн (офіційний рівень інфляції, за даними Міністерства фінансів України, за 2022 рік становив 126,6%, а за 2023-й — 105,1%).

Однак експертні заміри добробуту свідчили, що матеріальний стан українського населення, забезпеченість роботою та іншими першочерговими потребами в цей час погіршилися (Звіт ПРООН Оцінка впливу війни на людей. Україна, червень 2023). Наприклад, такий показник, як споживання продуктів харчування (критично важливий у вимірюванні рівня життя) вже влітку 2022 року відчутно зменшився. Численні економічні вітчизняні дані також підтверджували, що відбулося падіння більшості соціально-економічних показників у країні; отже, якість життя великої частини населення за час повномасштабної війни істотно знизилася. З усім тим, за умов скорочення запитів на матеріальне забезпечення себе та своєї родини більшість опитаних зберігали оптимізм та впевненість у покращенні ситуації в Україні в найближчій перспективі.

За нашими оцінками, на той час велику роль відіграла наявність додаткових (нематеріальних) мотивів для позитивного сприйняття дійсності, які, однак, не могли зберігати свій вплив на масову свідомість протягом тривалого часу без реальних поліпшень життя суспільства. Це означало надання державі своєрідного «карт-бланшу», або сигналу про те, що заради майбутньої перемоги суспільство готове «затягнути пояси» на деякий час, не реагувати гостро на проблеми, що накопичуються в соціальній сфері. При цьому винятково важливим було те, щоб найбільш ущемлені та постраждали в результаті військових дій верстви населення якомога швидше набули впевненості в тому, що пройдені випробування не були марними. Як обґрунтовано було зазначено в згаданому дослідженні ПРООН 2023 року: «Попри те, що дані підтвердили зростання соціальної згуртованості та відчуття єдності, застосування різних стратегій адаптації до труднощів... може створювати розбіжності та посилювати напруженість між групами. Якщо війна триватиме довший період, може виникнути напруженість між різними групами та всередині них через доступ до ресурсів або інклюзивність» (Звіт ПРООН Оцінка впливу війни на людей. Україна, червень 2023).

На жаль, 2024 року песимістичні прогнози почали виправдовуватися. Так, у моніторинговому дослідженні цього року трохи більше за третину опитаних (38%) оцінили умови життя населення в Україні як «загалом задовільні» (у 2022 та 2023 роках таких відповідей було в півтора раза більше — 60,3% та 62,1% відповідно); до того ж оцінка «погані» вперше за три роки стала такою, яку респонденти обирали найчастіше — у 48,7% випадків). Майже половина (48,7%) учасників опитування зазначили, що їм доводиться економити на продуктах

харчування (2023 року змушених економити на харчуванні налічувалося 16,2%), а більшості респондентів в поточному році треба економити на оплаті комунальних послуг (60,0% опитаних).

Таким чином, можемо констатувати, що суспільство, яке в перші роки війни намагалося не акцентувати уваги на численних економічних проблемах, накопичених до цього часу й таких, що загострилися у кризовий історичний момент, й солідаризувалося заради спільних соціальних цілей, натомість наразі поступово втрачає оптимізм. Чи вплине це на загальну згуртованість та подальшу витримку щодо випробувань, залежатиме від багатьох чинників, але важлива роль в цьому процесі належить самій владі. Так, наприклад, резонансна новина про заморожування основних державних виплат на три роки з одночасним зниженням зарплат (після введення нового розміру військового збору) та — в той самий момент — суттєвим підвищенням зарплат чиновникам може стати одним із чинників, який надломлює суспільну солідарність. Те саме стосується і різноманітних корупційних справ стосовно посадових осіб, які заробляють на війні. Українське суспільство наразі достатньо толерантно ставиться до нерівності. В моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2020 року відсутність значного соціального розшарування вважали за «дуже важливий» атрибут розвитку суспільства 35,6% опитаних; «скоріше важливий» — 33,4%; створення в суспільстві рівних можливостей для всіх «дуже важливим» було для 44,7%, «скоріше важливим» — для 35,9%. Проте за дослідженням, яке було проведено 2021 року в 60 країнах світу Інститутом фінансових досліджень (матеріали його використано у Доповіді про людський розвиток 2023/2024) і в перебігу якого респондентів було поділено на егалітаристів (таких, хто вважає будь-яку нерівність несправедливою), меритократів (хто вважає справедливою нерівність, зумовлену відмінностями в результатах діяльності, але несправедливою ту, що зумовлена удачею) і лібертаріанців (які вважають справедливою будь-яку нерівність), з'ясувалось, що більша частина опитаних українських громадян належать до останньої групи, тобто приймають нерівність на культурному рівні (Human development report 2023/2024). Можливо, за умови чесного джерела доходу економічна нерівність сприймається як норма; але в умовах максимальної поляризації суспільства на несправедливих засадах, в умовах загрози для існування країни громадська думка вважає неприпустимим такий розрив у добробуті. Це являє собою значний виклик не лише згуртованості суспільства в сьогоденні, а й у подальшому його розвитку.

Отримано 14.10.2024 року